Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

ШЫН

№ 208 (15182) ◆ 1993 чылдың ноябрь 3, среда ◆ Солунга ат салган шагы 23.20 ⇌ Салар өртээ 80 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БО ЧАА КОНСТИТУЦИЯЗЫН ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ БОДУНУН ЭЭЛЧЕГ ЧОК ЧЭЭРБИ ДӨРТКҮ СЕССИЯЗЫНГА 1993 ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 21-ДЕ ХҮЛЭЭП АЛГАН. ОЛ ХҮННҮ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ КЫЛДЫР ДОКТААТКАН. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНГА ОКТЯБРЬ 30-ДЕ АТ САЛЫЫШКЫНЫНЫҢ ӨЗУЛАЛЫ БОЛГАН.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫН (ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУН) ПАРЛААН.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ (ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

Бистер, Тыва Республиканың хөй-национал-улузу, төөгүүн чаячылдарыңа

ДАЯНМЫШААН,

бистің чаңгыс ада-чурттуларывыстың мурнуку, амгы болгаш келир үеде-ги салгалдарының мурнунга бедик харыысалганы

МЕДЕРЕП БИЛБИШААН,

Тыва Республиканың тускай догуннаан күрүне ёзу-төрезин

КАТАП ТУРГУСПУШААН,

демократтыг ниитилелдің хөгжүлдезинің ниити хүлээп көрген делегей принциптерин

САГЫВЫШААН,

Тыва Республиканың хамаатыларының эрге-ажыын болгаш хура-соруун

ИЛЕРЕТПИШААН,

бо Конституцияны

ХҮЛЭЭП АЛГАШ,

ону Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу кылдыр чарлап тур бис.

I. Тыва Республиканың Конституциялыг ёзу-тургузуунуң үндезиннери

I эге. Тыва Республиканың күрүне тургузуу

1 үүл. Тыва Республика — Россия Федерациязының составында тускай догуннаан демократтыг күрүне, Тыва Республиканың бүгү улузунуң референдумуи езугаар бот-башкарыр эргелиг болгаш Россия Федерациязының составындан үнер эргелиг.

Тыва Республика болза, Федерация керээзинге болгаш Тыва Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Угуулгазын, ооң бот-тодараттынар эргезин хүлээп көрүп база деткип турар федеративтиг, демократтыг, эрге-хоойлулуг күрүне болур Россия Федерациязы-биле керээлиг харылзааларга үндезилээш, ооң составында бодунуң бактаан кирип турарын хүлээп көрүп турар.

Күрүненің тускай догуннаашкынының үндезини болза, бодунуң девискээринге, бойдус байлаанга, күрүне тургузуун, ниитики болгаш даштыкы политиказын тодарадырынга республиканың эргелии болур.

Тыва Республиканың эрге-байдалын ооң бодунуң чөпшээрели чокка өскертип болбас. Республиканың конституциялыг эрге-хоойлу талазы-биле эрге-байдалын өскертирин Тыва Республиканың соңгуур эргелиг хамаатыларының үштүң ийи кезиниң күзелин илереткениге үндезилээш, Тыва Республиканың чогуур хоойлузуи хүлээп албышаан боттандырар.

2 үүл. Россия Федерациязынга онза байдалдарың, политиктиг болгаш күрүне кризисинің үезинде Тыва Республиканың девискээринге Тыва Республиканың Конституциязы база хоойлулары күштүг болур. Бүгү эрге-чагырга Тыва Республиканың Дээди Хуралынга, Тыва Республиканың Президентизинге база Тыва Республиканың Чазаанга шилчип кээр болгаш «Тыва Республиканың айыл чок чоруун база күрүненің тускай догуннаашкының хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу күштүг бооп, ажылдап эгелээр.

3 үүл. Тыва Республика күш ажыглаар чорукту болгаш дайынны күрүнелер база улустар аразында чөрүлдээлерин шинтпирлээрінің чепсээ болдурарын хүлээп көрбейн турар.

Тыва Республиканың девискээри массалыг узуткаашкынның чепсээнден хостуг зона бооп турар.

Тыва Республикага дайын суртаалдаары хоруглуг.

4 үүл. Тыва Республиканың девискээри бүдүн, хуваттынмас, үреттинип болбас болгаш ооң чонунуң чөпшээрели чокка өскертинмес.

Тыва Республиканың административтиг девискээр тургузуу Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодараттынар.

5 үүл. Республиканың хөй национал хамаатылары Тыва Республиканың улус чону болур.

Тыва Республиканың улус чону тускай догуннаашкының эдилекчизи база күрүне эрге-чагырганы шуут бодуу болгаш бодунга хамааржыр эрге-чагырганы шуут бодуу дорт болгаш эрге-чагырга органнарын база тус чер бот-башкарылгазын дамчыштыр боттандырар.

Тыва Республиканың улус чонунуң шуут дорт эрге-чагырганың дээди илередилгези болза, тускай хоойлуларбиле эрттирер бүгү улустуң референдуму болгаш хостуг соңгулдалар болур.

Тыва Республиканың бүгү чонунуң референдумунга Тыва Республиканың күрүне амыдыралының эң чугула айтырыгларын киирер. Тус черлериң референдумнары тус чер амыдыралының айтырыгларын шинтпирлээр.

Референдумнарның түңнелдери юридиктиг дээди күштүг болур болгаш хоойлу азы дорт күштүг шинтпирлер кылдыр хевирлеттинип доктаттынар. Референдумнарның түңнелдери-биле хүлээп алдыган хоойлуну азы шинтпирин ол-ла айтырыг талазы-биле эрткен шак-ла ындыг референдум-биле бир чылдан эрте эвес үеде өскертип, немеп азы күш чок болдуруп болур.

6 үүл. Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралы (съездизи) — бүгү улустуң күзел-соруун хостуг илередириниң органы болур. Ооң бүрүн эргелерин, чыылдырарының чурумун база ажыл-чорудулгазын организастаары Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодарадыр.

Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралы (съездизи) бүгү улустуң референдумунун түңнелдеринге, а ол ышкаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш Тыва Республиканың Президентизинің дугурушкан саналдарынга үндезилээш, Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң чурумун чогуур хоойлу-биле тодарадып доктаадыр.

Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралы (съездизи) күүседири албан оон өске шинтпирлерни болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылга органнарынга чорудар кылдыр дамчыттынган айтырыглар талазы-биле шинтпирлерни хүлээп алыр эргези чок.

7 үүл. Тыва Республикага эрге-чагырганы кым-даа холгаарлап ап болбас. Күрүне эрге-чагырганы эжелеп алыры оныа аар хем-херек үүлгедиг болур.

8 үүл. Тыва Республикага күрүне органнарының ажыл-чорудулгазын Конституцияның болгаш хоойлуларының артык кол күштүг болурунга, оларны чайгылыш чокка сагыырынып, хоойлужудулга күүсекчи база суд эрге-чагыргаларын ангылаарынга үндезилээш, боттандырып турар.

Хоойлужудулга эрге-чагырганы Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хамааржыр.

Күүсекчи эрге-чагырганы Тыва Республиканың Президентизи биле Чазаа боттандырар.

Шиидилге чорудулгазын үүгле суд боттандырар.

Тыва Республиканың эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарын тургузары, өскертири болгаш тарадыры Тыва Республиканың онзагай эрге-хүлээлгези болур. Тыва Республиканың эрге-чагырга болгаш эргелел органнарының албан-дужаалдыг кижилерин эрге-чагырганың база эргелелдің Федерация органнары томуйлап база хостап-даа болбас. Тыва Республиканың девискээринге Федерация албан-хүлээлгелерин күүседир турар албан-дужаалдыг кижилерни Тыва Республиканың эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнары-биле дугуржуп-тургаш, эргечагырганың база эргелеп башкарылганың федерация органнары томуйлаар болгаш хостаар.

9 үүл. Тыва Республиканың девискээринге черге хуу өнчүүнү чөпшээревес. Черин бүгү назыда салгал дамчып эдилээр кылдыр дамчыдып берип болур, ону хоойлу-биле тодарадыр.

10 үүл. Демократияны политиктиг болгаш идеологтуг хөй янзы болуруига, хөй партиялыг ёзуга база кежигүн эвестерниң киржилгезинге үндезилеп боттандырар. Чангыс-даа идеологияны күрүненіи база бүгүдете албан кылдыр доктаадып болбас.

Тыва Республиканың конституциялыг ёзу-тургузуун база бүдүн-бүрүн чоруун күш-биле өскертир болгаш дүжүрер, ооң айыыл чок чоруун кошкадыр, социал, сөөк-язы, национал база шажын талазы-биле өжээннешкек чорукту өскүдер сорулгалыг партияларны, организацияларны болгаш шимчээшкиннерни тургузарын база оларның ажыл-чорудулгазын болдурбас. Бо сорулга-биле массалыг информация чепсектерин ажыглаары хоруглуг. Партияларның база хөй-ниити каттыжыышкыннарының шинтпирлери күрүненің эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарынга хүлээдип дагзыр күш чок болур.

11 үүл. Тыва Республиканың бо Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) бодунуң девискээринге дээди күштүг бооп, Тыва Республиканың күрүне база ниитилел тургузуунуң кол принциптерин болгаш дүрүмнерин тодарадып база доктаадып турар.

Чогуур керээлерге үндезилээш, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федерация органнарының база бүгү делегей харылзааларының өске-даа субъектилериниң эргелеринге дамчыдып берген бүрүн эргелерден аңгыда, Тыва Республика бодунуң девискээринге күрүне эрге-чагырганың бүрүн долузу-биле тудуп турар.

12 үүл. Конституцияның бо эгезинде чарлаттынган хол үүлдер Тыва Республиканың конституциялыг эрге-хоойлу тургузуунун үндезиннерин тургузуп турар.

Конституцияның дараазындагы эгелериниң болгаш кезектериниң үүлдери Тыва Республиканың конституциялыг ёзу-тургузуунга чөрүшкек бооп болбас.

Бо Конституцияның бирги эгезинин үүлдерин үүгле Тыва Республиканың бүгү улузунун референдумуига үндезилээш, өскертип база немеп болур.

II эге. Тыва Республиканың экономиказының үндезиннери

13 үүл. Тыва Республиканың экономиказының үндезини болза, экономиктиг ажыл-чорудулганың хостуг чоруу, социал угланышкынныг болгаш эрге-хоойлу камгалалының талазы-биле ден-дески байдалдарлыг өнүү хевирлериниң хөй янзылыг база ден эргелин болур.

14 үүл. Чер, ооң казар байлаа, агаар делгеми, суглар, арга-арыглар, үүштер болгаш дириг амытаннар, Тыва Республиканың девискээринде бойдустуң өске-даа курлавырлары база өнүүнүң бүгү-ле хевирлери Тыва Республиканың национал байлаа (өнүүзү) бооп турар.

Өнүүнү, черни база бойдустуң байлактарын ээлээрин, ажыглаарын болгаш баш билирин Тыва Республиканың хоойлужудулгазы таарыштырар. Черни болгаш бойдус курлавырларын камгалаан кадагалаар база чөп ажыглаар ужурлуг.

15 үүл. Тыва Республиканың күрүне өнүүзүнге чер, бойдус курлавырлары, күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының хөренгизи, эрге-чагырга база эргелеп-башкарылга органнарының эт-хөренгизи, Тыва Республиканың чонунуң төөгү, культура база угаан-бодал талазы-биле үнелиг үүлдери, Тыва Республиканың экономиктиг, социал хөгжүлдезин болгаш ажыл-агый талазы-биле тускайлаан чоруун хандырып турар күрүне акша-хөренгизи хамааржыр.

Тыва Республиканың акша-хөренгизи күрүне бюджединиң акша-хөренгизинден, алдын курлавырындан, валюта фондузундан болгаш күрүне бүдүрүлгелериге база албан черлеринге быжыглаваан күрүне санынга кирген үндүрүглериниң, каайлыларының болгаш өске-даа күрүне орулгаларының күсели-биле тургустунган күрүне хөренгизинден тургустунар.

Тыва Республика биле Россия Федерациязының күрүне өнүүзүнүн хамаарылгазын, а ол ышкаш Тыва Республика биле өске күрүнелериниң өнүүзүнүн хамаарылгаларын чогуур хоойлужудулга актылары болгаш керээлер-биле таарыштыпар.

16 үүл. Кожуунларның, хоорайларының болгаш оларга бактаан турар административтиг девискээр черлериниң муниципалитет өнүүзүнге тус черниң бот-башкарылга органнарының өнүүзү, тус чер бюджединиң акша-хөренгизи болгаш бюджеттен дашкаар фонд, чуртталга фондузунун бажыннарында улус чурттавайн турар оран-сава база өске-даа хөренги хамааржыр.

17 үүл. Тыва Республикада чер күрүне өнүүзү бооп турар. Черни хөлөзилеп, ызыгуур салган, бүгү назыда хуузунда, коллективтиг база ниитиниң кылдыр дамчыдып берип болур.

Тыва Республиканың девискээринде 10 чылдан эвээш эвес үеде чурттап турар ооң хамаатылары черни бүгү назыда ээлеп ажыглаар эргелиг. Хамаатыларның өске бөлүктери черни хөлөзилеп алгаш ажыглаар.

Черни чогумчалыг ажыглаар болгаш камгалап кадагалаар ажыл-агыйның янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле черни ажыглаан таарыштырарын Тыва Республиканың чогуур хоойлужудулгазы-биле боттандырар.

18 үүл. Хөй-ниити каттыжыышкыннарының (политиктиг партияларның, профэвиледдериниң, аныяктар организацияларының, чогаадыкчы эвиледдериниң, фондуларының, шажын болгаш өске-даа организацияларының), юридиктиг эргелиг бооп турар хуу бүдүрүлгелериниң өнүүзүнге бажың-балгат, тудуглар, чуртталга фондузу, дерилгелер, эт-херексел, акша-хөренгилери, акциялар, өртек-үнелиг саазыннар болгаш устав (саавыр) ёзугаар оларның ажыл-чорудулгазын хандырарына эргежок чугула өске-даа хөренгилер хамааржыр.

Эт-хөренгини албадал-биле хураары (хавырары) суд чурумуи ёзугаар чоруттунар.

19 үүл. Тыва Республикада хамаатыларның күш-ажылчы орулгаларының, сайгарлыкчы ажылының, болуунун хууда ажыл-агыйын кылып турарының, эт-хөренгини салган алганының база ооң-даа өске арга-биле чөөли албан черлеринге салган акша-хөренгилериниң, акцияларының, өртек-үнелиг саазыннарының акша-хөренги орулгаларының күсели-биле оларның тургустунар өнүүзүнүн хоойлу ёзугаар камгалалын хандырып турар.

Хамаатыларның өнүүзүнге бүдүрүлгениң чепсек-херекселлери болгаш хоойлунун тодараадып айытканы өнүүнүн өске-даа хевирлери хамааржып болур.

20 үүл. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнары монополияга удур чаржалга, жыышкынны база саарылга хамаарылгаларын хөгжүдеринче угланган политиканы боттандырып турар.

21 үүл. Тыва Республика даштыкы экономиктиг база чурттар аразында харылзааларының тускайлаң киржикчизи болур болгаш даштыкы экономиктиг дорт харылзааларны боду тургузуп, валютаның чарыгдалын боду дуглаарынга база бот-акшаландырыышкынга үндезилээш, сайгарлыкчы чоруккa кады ажылдажылганы хөгжүдеринге деткимче көргүзер.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы, таарыштырын чурумчудар, ооң иштикде бараанны чурттан үндүр садарынын, даштыкыдан киир сөөртүрүнүн хемчээлин доктаадыр эрге Тыва Республиканың күрүне органнарынга база албан черлеринге хамааржыр.

22 үүл. Тыва Республика боду бюджет системалыг. Тыва Республиканың күрүне бюджеди республиканың база тус черниң бюджеттерин каттыштырып турар.

Тыва Республиканың күрүне бюджеди республиканың күрүне ажыл-херээн боттандырарынга ажыглаттынар, экономиктиг болгаш социал хөгжүлде программаларын акша-хөренги-биле акшаландырарын хандырар.

Республика бюджедин чыл санында Тыва Республиканың Чазааның саналдап киирип келгени-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар.

Тыва Республикага тускай сорулгалыг сан-хөө фондулар үндезилеттинер, алдын курлавырлары тургустунар.

Чогуур хоойлулар ёзугаар доктаттынып тургустунар республика болгаш тус чер үндүрүглери база чыыдалары Тыва Республиканың девискээринге ниити албан болур болгаш хавыртынар.

Тыва Республиканың бюджет тургузуунун кол үүлдерин болгаш бюджет чорудулгазын Тыва Республиканың база Россия Федерациязының тускай хоойлужудулга актыларыбиле таарыштырып башкарар.

Тыва Республиканың банк системазы федерацияның банк системазының чарылбас кезээ бооп турар болгаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың чогуур хоойлуларыбиле ону таарыштыр башкарар.

Тыва Республиканың Национал банкызын болгаш Тыва Республиканың девискээринге өске-даа банкыларны Тыва Республиканың хоойлузу ёзугаар тургузар.

III эге. Хамаатыларның социал камгалалының үндезиннери

23 үүл. Тыва Республика бодунун хамаатыларының социал камгалалын оларның национал база социал хамаарылгазындан, чурттап турар черлериниң, Тыва Республиканың эт-хөренгизинің хирезинден болгаш өске-даа байдалдарындан хамаанчокка магадылап, чурттакчы чонунун өзүлде-сайгарылгазының чөптүг политиказын чорудуп турар.

Социал камгалалды күрүне албанының системазын дамчыштыр бюджеттің, социал болгаш эмнелге страхованиезинің акша-хөренгизи-биле, өнүүнүн хевирлериниң база хамаатылардан ылгал чокка, бүдүрүлгелериниң, организацияларының эки тура салыышкынары-биле боттандырыл турар.

Онза салым-чаяанныг болгаш талантылыг хамаатыларынга күрүне, оларның угаан, күш-шыдал болгаш өске-даа садым-чаяанларын база талантыларын боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турган, деткимче көргүзер.

24 үүл. Күрүне хереглекчилериниң болгаш баралы бүдүрүкчүлериниң эргелерин камгалаар, ажылдакчылар биле ажыл берикчилериниң аразында маргылдааларны хоойлу ёзугаар шинтпирлээрин хандырар, оларга таварыштырган каража-когаралды дедир эгидерин олар боттары хуузунда база боттарының каттыжыышкыннарын дамчыштыр негээр эргени хереглекчилерге берип турар.

25 үүл. Тыва Республика бодунун девискээринге экология чурумун доктаадып, экологтуг айыыл чок чорукту база долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарын хандырар.

Күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелел-башкарылганың органнары, бир эвес бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының, хамаатыларның ажылы долгандыр турар бойдус хүрээлелинге, кадыкшылга айыыл тургузуп азы хора чедирге бээр болза, оларның ажыл-чорудулгазын түр соксадыр болгаш чедирген когаралды эгидер талазы-биле хемчелерни алыр.

26 үүл. Тыва Республика эртемниң болгаш өөредилгениң хостуг база чөптүг чаагай хөгжүлдезин хандырар, эртем болгаш өөредилге черлеринге сан-хөө база материалдыг деткимчени көргүзер.

Организациялар болгаш хуу кижилер, бир эвес оларның ажыл-чорудулгазы хоойлу негелделери-биле дүгжүп турар болза, өөредилге база кижизидилге албан черлерин тургузар эргелиг.

Эртем, культура болгаш өөредилге талазы-биле чурттар аразының харылзааларын хөгжүдеринге Тыва Республика деткимче көргүзер

27 үүл. Тыва Республика национал культураның, уран үүлдүн эртине-байлактарының катап сайзыралын хандырар, ында чурттан турар улустарының дылдарының хостуг хөгжүлдезин магадылаар, национал чаңчылдарын база ёзулалдарын деткиир, бүгү улустарга политика, экономика, социал, тускай аймак-сөөк хөгжүлде болгаш культура талазы-биле ден эргелерин тыпсын турар, оларның национал база культура талазы-биле онзагай бүдүжүн камгалаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, ол сорулга-биле хоойлужудулга актыларын ажыллаан кылыр.

Тыва Республика бодунун кызыгаарындан дашкаар чурттап турар хамаатыларының культура болгаш дыл талазыбиле хереглелдерин хандырар база камгалаар дугайында сагыш салып турар.

Тыва Республика эвээш санныг национал улустарының дылын, культуразын болгаш шажын-чүдүлгезин катап тургузарын, камгалап кадагалаарын база хөгжүдерин магадылап турар.

Тыва Республика бодунун девискээринде төөгүнүн, культураның болгаш шажынның тураскаалдарының камгалалын хандырар, ооң кызыгаарындан дашкаар барган төөгүнүн, культураның болгаш угаан-бодалдың өртек-үнелиг үүлдерин доктааттынган чурум-биле эгидер хемчегларни ап турар.

28 үүл. Тыва Республикада күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр хамаатыларның шажын-чүдүлге каттыжыышкынарын тургузарын чөпшээрээн. Шажын-чүдүлге каттыжыышкынары юридиктиг эргелиг албан черн болуп, боттарының ниитики херектерин эргелеп-боттандырар, боттарының эт-хөренгизин база фондуларын ажыглаар болгаш аайлап-башкарар.

Шажын-чүдүлге каттыжыышкынары күрүнеден ангылаттынган. Шажын-чүдүлге каттыжыышкынарының хөй-ниити ажык-дузалыг ажыл-чорудулгазын күрүне деткиир болгаш ачы-буянныг сорулгаларны шинтпирлээринге олар-биле демниг хөделир. Шажын-чүдүлге каттыжыышкынарының хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазынга холгаарлавазын магадылап турар.

II. Кижинин болгаш хамаатының кол эргелери, хостуг чоруу база хүлээлгелери

IV эге. Ниити үүлдер.

29 үүл. Тыва Республикада кижинин болгаш хамаатының төрүмелинден тура ацаа хамааржыр, ала-чайгаар бодунуу болур болгаш оортан казып-хавыртынмас эргелери база хостуг чоруу бо Конституция-биле быжыглаттынган. Конституция болгаш хоойлулар-биле көрдүнген таварылгалардан аңгыда, кижинин кандыг-даа эргелерин, хостуг чоруун казыыр ийикле, ооң эргелерни кызыгаарлаар эрге кымда-даа чок.

Хамаатыларның Конституцияда айытканы эргелерин болгаш хостуг чоруун кудулаткан азы кызыгаарлаан хоойлужудулга актылары юридиктиг болур күш чок.

Күрүне бодунун хамаатыларының эргелерин болгаш хостуг чоруун бо Конституция делегейниң эрге-хоойлузунун бүгүнүнги хүлээп көрген кол үүлдерин база норма-чижектерин ёзугаар магадылап турар.

30 үүл. Тыва Республиканың хамаатыларынга сөөк-языындан, националындан, дылындан, эр-хөрөөженнинден, эт-хөренги болгаш эрге-дужаал байдалындан, социал угундан, чурттап турар черниден, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазындан, үзелинден хамаарылга чокка, эргелериниң болгаш хостуг чоруунун деп болуру магадылаттынып турар.

V эге. Хамааты болуру. Дылдар.

31 үүл. Тыва Республика бодунун хамаатызы болур эргени доктааткан. Тыва Республиканың хамаатылары ооң-биле чергелештир Россия Федерациязының база хамаатылары болуп турар.

Тыва Республиканың хамаатызы Тыва Республиканың хоойлузун ёзугаар даштыкы күрүненің хамаатызы база болур шинтпир хүлээп алыр эргелиг.

Тыва Республиканың хамаатызы болурунун үндезини болгаш чурумун, болбайн баарын база катап тургузарының үндезини болгаш чурумун Тыва Республиканың хоойлузубиле тодарадыр. Хамааты болурунун чурумун Тыва Республикада чоннун өзүлде байдалы-биле тодарадыр болгаш үндезин нацияның доктаамал коллап турарын хандырарынга, ооң аймак-сөөк, культура база угаан-бодал салгалын болгаш байлаан камгалаарынга идиг болуп турар.

Тыва Республикада хамааты болурунун база хевээр арттырарының эргезин суд дамчыштыр камгалап хандырар.

Даштыкыда чурттап чоруур этникиг тывалар Тыва Республиканың хамаатызы болурда даштыкы өске улустарга болаарга, артык эргелелиг болур.

Тыва Республиканың хамаатылары ынай-бээр баар, тур турар болгаш чурттаар черин хостуг шилип алыр эргелиг.

Тыва Республика бодунун хамаатыларынга, ооң кызыгаарындан дашкаар турда, камгаланды болгаш өмээржилгени магадылап турар.

32 үүл. Тыва Республикада даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты болбайн турар кижилерге Тыва Республиканың хоойлузу-биле, делегей керээлери база хүлээлгелери-биле көрдүнген эргелерни база хостуг чорукту магадылап турар.

Тыва Республиканың девискээринде турар даштыкы хамаатылар база хамааты болбайн турар кижилер Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын хүндүлээр болгаш сагыыр хүлээлгелиг, оларны үрээни дээш харыысалгалыг.

33 үүл. Тыва Республиканың күрүне дылын тыва дыл кылдыр доктаадыр.

Тыва Республиканың девискээринге орус дыл ниити федерацияның күрүне дылы болуп ажыглаттынар.

Тыва болгаш орус дылдар хоойлужудулга ёзугаар дүрүмчүдер харылзажылганын бүгү-ле адырларынга, ооң иштикде бүгү бүдүрүлгелерге албан черлеринге болгаш организацияларга, а ол ышкаш эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарынга дең эргелиг ажыглаттынар.

Тыва Республика бодунун девискээринде чурттап турар бүгү улустарның дылдарын камгалаарынга болгаш хөгжүдеринге дең аргаларны тургузар болгаш магадылаар.

Дылдарны ажыглаарының чурумун хоойлужудулга-биле доктаадыр.

VI эге. Хамаатыларның эргелери болгаш хосталгалары

34 үүл. Амыдырап-чурттаар эрге — кижи бүрүзүнүн хоойлу ёзугаар камгалаттынар, казып болбас эргези. Хамаатыларның амыдырал-чуртталгазы, кадыкшылы, хууда хостуг болуру база айыыл чогу күрүненің камгалалында турар.

35 үүл. Хамааты бүрүзү ооң хууда амыдыралынга дээп болбазын, хууда өг-бүле чажыттыг болуруи, бодунуд ат-алдарын болгаш мөзүлүг чоруун камгаладыр эргелиг.

Чагаалажырының, телефон-биле чугаалажырының, почта дамчыштыр болгаш өскээр-даа харылзажырының чажыт болурунга эргени хоойлу камгалааи турар.

Кижинің хууда амыдыралының дугайында мелээлерни чыыры, шыгжап кадагалаары, ажыглаары болгаш чарлап дыннадыры ооң чөпшээрели чокта чүгле хоойлуда көрдүнген таварылгаларда болдунуп болур. Хамаатының эргелериниге болгаш эрге-ажыктарынга дээп турар документилер болгаш материалдар-биле доктар чок таныжар арганы күрүне ацаа магадылаар.

36 үүл. Кижи бүрүзү боду хостуг болгаш дээп болбас эргени эдилээр. Сөстүн, чүдүүр-чүдүвеннин, үзелдернин база оларны хостуг илередириниң хостуу кижинин казып болбас эргези болур. Кымны-даа күчүлелге, ооң төлеп-мөзүүнүн дорамчылаан өске-даа каржы ажылалга болгаш өзеемчете таварыштырып болбас, хоойлуда көрдүнген таварылгалардан аңгыда, кымны-даа кара-бажынаа, тудуп хорудаг болбас.

37 үүл. Кижи бүрүзү хостуг бодаар, чугаалаар база бодунун бодалдарын болгаш үзелдерин шаптык чок илередир азы олардан ойталаар эргелиг.

Бодунун бодалдарын болгаш үзелдерин илередириниге азы олардан ойталаарынче хамаатыны албадаарын болдуруп болбас.

Хамааты кижи информацияны хоойлуга дүүштер күрүненин сонгулдалыг органнарынга база тус чер бот-башкарылгазының органнарынга сонгуур болгаш сонгудар эргелиг.

Сонгулдаларга 18 хар четкен хамаатылар киржир. Суд чуруму-биле угаанны четпес деп көрген, а ол ышкаш судтуң шиитклеи-биле хосталгазын казыткаш, хоругдал черлеринде турар кижилер сонгувас база сонгутпас.

Тыва Республиканың хамаатылары шинтилел болгаш күрүне херектерин эргелеп башкарарынга боттары дорт база төлөлекчилерни дамчыштыр киржир эргелиг.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Улаштызы. Эгези 1-ги арында).

40 чүүл. Тыва Республикага хамаатыларның хөй-ниити болгаш политиктиг каттыжышкынары хостуг тургустунар болгаш ажылдаар.

Доктаатка чурум ёзугаар бүрүткелди эрткен политиктиг партиялар, массалыг шимчээшкиннер болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжышкынары, организациялары күрүне херектерни эргелел башкарарынга боттарының программаларында база уставтарында көрдүнген ажыл-хүлээлгелериниң аайы-биле киржир эргелиг, олар Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоолдуларының аайы-биле ажылдаар.

41 чүүл. Күрүне хөй-ниити каттыжышкынарының, хуралдарның, митингилерниң, кудумчу чыскаалдарының база демонстрацияларның хостуун магалылаар. Тыва Республиканың конституциялыг тургузуун күш дөгээш дүжүрер азы өскертир сорулгага эргелерни болгаш хосталгаларны ажыглаары, сөөк-язы, национал, социал, шажынчы өш-өжөннежилгени суртаалдаары болгаш өскүдери хоруглуг.

42 чүүл. Хамаатылар күрүне органнарынга болгаш түс чер бот-башкарылгазының органнарынга дилег, айтырыг тургузар эргелиг. Албан-дужаалдыг кижилер ол дилег, айтырыгларны сайгарып көөр, оларның талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр, үндезин-барымдаалыг харылаарны бээр хүлээлгелиг. Дилег, айтырыг тургузар эрге суд чуруму-биле камгалалдыг.

Хамаатыларның эргелерни кызыгдап турар күрүне органнарының коллегиалдыг шиитпирлерни база күрүне органнарының база хөй-ниити каттыжышкынарының, организациялларының албан-дужаалдыг кижилерниң хууда аажылалдарын судка хомудаан туруп болур.

43 чүүл. Хамааты бүрүзү бодунун арга-шинээнге дүүштүр ажылдаар, мергежилин, ажылының хевирин база ажылдаар черин хостуг шилип алыр эргелиг.

Хамааты бүрүзү күш-ажылы дээш төлевир алыр, айыл чок болурунун база арыг-шеверниң негелделеринге дүгжүр черге ажылдаар эргелиг.

Күрүне хамаатыларның угаан-бодал өнчүзүн камгалаарын магадылаар, оон хөгжүлдезинге дузалаар.

44 чүүл. Кижи бүрүзү дыштанып эргелиг. Хоолу ёзугаар ажылдакчыга доктаатка ажыл шагының ниити үргүлчүлелин, дыштанып болгаш байырлал хүннерин, чыл санында төлевирлиг шөлээни, чамдык мергежилдерге болгаш ажылдарга кызырган ажыл хүнүн магадылаар.

45 чүүл. Хамааты бүрүзүнге күрүненің өөредилге черлериниң системазынга ниити ортумак база шилилге эрткенде халас дээш болгаш ортумак тускай өөредилгени магадылаар. Үндезин ниити өөредилгени чедип алыры албан.

46 чүүл. Тыва Республиканың хамаатызы кадым камгаладыр эргелиг, ацаа эмнелгенин халас дузазын күрүненің магадыларын хемчээлге көргүзер. Күрүне чоннун кадым камгалаар база быжыглаар талазы-биле республика программаларын акшаландырар, күрүненің, муниципалитеттің, хуунун кадык камгалал системаларын хөгжүдериниң хемчегларын алыр.

47 чүүл. Тыва Республиканың хамаатылары уруг-дарыы төрүттүгеде, а ол ышкан кырын назыланда, аараан таварылгада, инвалид апарганда, азырадыкчызын чидиргенде социал хандырыга алыр эргелиг. Ол эргени боттандырарының чурумун база негелделерни хоолду-биле тодарадыр.

48 чүүл. Тыва Республиканың хамааты бүрүзү культураның, эртем депшилгезинің чеднишкиннерни ажыглаар, ураан болгаш техниктиг чогаадылганы хостуг чорудар эргелиг.

Тыва Республиканың хамаатыларының культура болгаш угаан-бодал талазы-биле хереглелдерни өөредилгени, культураны, ураан чүүлду база эртемни хөгжүдериниң күрүне программаларынга үндезилээш хандырар.

49 чүүл. Тыва Республиканың хамааты бүрүзүн суд камгалаан турарын күрүне магадылаар. Бүгү хамаатылар хоолду болгаш суд мурнунга ден эргелиг. Хоолду ёзугаар күштүг болуп кирген суд шииткелиниден өске янзы-биле кымны-даа кем-херек үүлгеткен ден санаан болбас.

Эргелериң болгаш хосталгаларының ден болуруун күрүне кижилериниң эр-хөрөөжөни, национады, дылы, эт-хөренги база албан-дужаал байдалдары, чурттаан турар чери, шажынчүдүлгеге хамаарылгазы, үзелдери болгаш каттыжышкынарга- бактааганы хамаан чокка демей магадылаар.

Херекти үүлгедип турар үеде ол хөделишкиннерни хоолду үрээшкини деп санавас турган болза, олар дээш кым-даа харылсалгага оваашпас үжүрлүг.

Хамаатының хөрөөн чүүле ынчангы күштүг боон турган хоолду-биле көөр, оон бәйдалын дорайтадыр чаа хоолду ажыглаттынмас.

Тыва Республиканың хамаатыларынга оон эргелерин болгаш хосталгаларын боттандырарынга база камгалаарынга юридиктиг дуза алыр эргени магадылаар. Хоолдуда көрдүнген таварылгаларда юридиктиг дузаны халас көргүзер.

Тыва Республиканың хамаатызы күрүне органнарының, оон иштинде оларның албан-дужаалдыг кижилериниң иннүрүнде, а ол ышкан юридиктиг черлерниң база түс-түс хамаатыларның хоолдуга дүүшпес ажылдаашкынынча харааны-биле оларга чедирген эт-хөренги талазы-биле база хууда болгаш моральдыг когарадыр эгиттирип алыр эргелиг.

50 чүүл. Өг-буле, ве болуру болгаш чаш назын күрүненің камгалалында турар. Өг-буле тудары хөрөөжөн болгаш эр кижилериң хостуг дугуржулгазында үндезилеттинчер, ашаа-биле калайы өг-буле харылаалларынга ден эргелиг.

Уруг бүрүзү күш-дамыр болгаш угаан-бодал талазы-биле сайгыраар таварымчалыг байдалдарны хандырып эргелиг, моральдыг болгаш материалдыг ылгай көрүүшкүнүзен хоолду ёзугаар камгалалдыг.

51 чүүл. Тыва Республиканың хамаатыларынга боттарының социал-экономиктиг хереглелерин хандырар сорулга-биле хуунунда сайгалыкчы ажыл-ногуулга кылыр, а ол ышкан ажыл-агыйны ногуларының кооперативтиг, акционер болгаш өске-даа хевирлеринге балыктежип каттыжар эргелиг.

VII эге. Хамаатыларның хүлээлгелери

52 чүүл. Хамааты бүрүзү Конституцияны болгаш хоолдуларны сагыр, өске кижилерниң эргелерин, хосталгаларын болгаш телепгиг мөзүзүн хүндүлөөр, хоолду ёзугаар доктаатка өске-даа хүлээлгелерни күүседи үжүрлүг.

53 чүүл. Тыва Республиканың хамаатылары өске чурттарның улустары-биле найыралды болгаш калы ажылдажылганы хөгжүдүрүнге деткимчени көргүзер, делегей эргелериниң нормаларынга дүүштүр бүгү-ниити тайбының быжыглаар дамын демиженго хүлээлгелиг.

54 чүүл. Ала-чуртун камгалаары Тыва Республиканың хамаатызының хүлээлгеси болуп.

Тыва Республиканың хамаатылары шериг албанын эттирер хүлээлгелиг. Хамаатыларны шериг ажы-оны солуур албанга хаара туларының чурумун Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоолдулары доктаадыр.

55 чүүл. Хамааты бүрүзү бодунун кадым база бодунун уругларының, ниитилелиг өске кижилерниң кадым дээш сагыш салыр хүлээлгелиг.

56 чүүл. Хамаатылар долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар база ажыг амытаннарны болгаш үнүштерни камгаар хүлээлгелиг.

57 чүүл. Хамаатылар төөгү, культура болгаш угаан-бодал талазы-биле салгал дамчаан үнелиг чүүлдерни камгалаар дугайында сагыш салыр, төөгүнүн, культураның база бойдустун турскаалларын камгаар хүлээлгелиг.

58 чүүл. Тыва Республиканың хамаатылары хоолду ёзугаар суд-шинээнге чорудулгазынга киржип, хоолдуда доктаатканын хөй-ниитинин корум-чурумун сагыыр хамааты хүлээлгелиг.

59 чүүл. Ала-нелер азы оларны солуп турар кижилер уругларын назы четкижете чедип ажыраар болгаш кижизидер база оларның үндезин ниити-биле чедип алырын хандырар хүлээлгелиг.

Ажыл кылып шыдаар ажы-төлү боттарының назылаан кыраан болгаш өскүртен дуза хереглээр ада-нелерни ажаптежээр хүлээлгелиг.

60 чүүл. Хамааты бүрүзү хоолдуда доктаатынган үндүүрүглери болгаш чыылдаарны төлөөр хүлээлгелиг.

61 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязында болгаш хоолдуларында көрдүнүп хүлээлгелерни күүседириниң кымны-даа албадан болбас.

III. Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга системазы

VIII эге. Тыва Республикада хоолдулуг-дулга эрге-чагыргазы

62 чүүл. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының төлөөлелгелиг болгаш хоолдулуг-дулга органы — Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламент) доктаамал үндезинге ажылдаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы «Тыва Республиканың Дээди Хуралынга соңгулдалар дугайында» Хоолдуга дүүштүр соңгуттурар. 32 депутаттан турган Дээди Хуралдың бүрүн эргелериниң хуусаазы — дөрт чыл.

63 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралы болза:

1) Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыр;

2) Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр хоолдуларны болгаш хоолдулуг-дулга актыларын ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр: оларга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер, оларның күүселдезиниң хынаалдазын боттандырар;

3) Тыва Республиканың иштики болгаш даштыкы политиказын тодаралыр. Тыва Республиканың айыыл чок чоруун болгаш күрүне бот-догуунаашкынын хандырар талазы-биле хемчегларни алыр;

4) Тыва Республиканың девискээр тургузуунуң айтырыгларын чугаалажып көөр;

5) Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның киирип келгени-биле административ-девискээр керектерин тургузар болгаш дүжүрер, а ол ышкан Тыва Республиканың административ-девискээр тургузуунун өскеде айтырыгларын шиитпирлээр;

6) референдумларны белеткээрин болгаш эрттирерин, а ол ышкан Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоолдуларының төлевилелдерин база күрүне амыдыралының өске-даа эн чугула айтырыгларын бүгү улустун чугаалажып көөрүн организастаар;

7) Чазактың киирип келгени-биле Күрүне бюджедин бадылаар болгаш оон күүселдезинин хынаалазын боттандырар, үндүүглерни болгаш чыылдаарны доктаадыр, республикада акша эмнесинин контрольдаар.

8) Тыва Республиканың Президентизинин чыл санындагы киирер бижини база Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының чыл санындагы отчёдун, Тыва Республиканың Чазааның отчёдун, Тыва Республиканың Дээди судунун даргазының, Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунун даргазының отчётларын чугаалажып көөр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының, Дээди судунун, Дээди арбитраж судунун даргаларының отчётларының түүнелди-биле база оларның ажылы бичгай-дип көрген таварылгада Тыва Республиканың Дээди Хуралы оларны албан-дужаалдыдан халаар эргелиг; Тыва Республиканың Чазааның отчёдунун түүнелди-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Президентинден, Тыва Республиканың Чазаан бурунгу-биле азы Тыва Республиканың Чазааның чамдык кежигүннерни халаарын негээр эргелиг.

9) Тыва Республиканың Конституция судунун шиитпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга соңгуттурган депутаттарының үүшүн ийи кезиннинг чажыт бадылаашкын-биле, бадылаанын ёзугаар хүлээп алыр шиитпирин-биле Тыва Республиканың Президентизин албан-дужаалыдан халаар;

10) Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле база Россия Федерациязының чогуур органнары-биле оон дугуржулганы чурум ёзугаар Тыва Республиканың шериг комиссарының, Тыва Республиканың Хамаатылының штабының начальнигинин, транспорт милициязының кезээнин начальнигинин, кызыгаар, иштики болгаш өскеде шериглериниң кезектериниң командирлериниң албан-дужаалдарынга томүйлаашкынны бадылаар азы томүйлаашкынны хүлээп албас, үк шериглерни Тыва Республикага ажыл-чорудулгазының чурумун тодаралыр;

11) Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралының (съездизинин) Тыва Республиканың Айыыл чок чорук чевулелиниң сумелериниг үндезилеп база Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле дайын болгаш тайбын айтырыгларының талазы-биле шиитпирин хүлээп алыр;

12) Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Тыва Республиканың Чазааның чөпшээрешкени-биле база Россия Федерациязының чогуур эрге-чагырга органнарының киржилгези-биле Тыва Республиканың мызыгаарларының айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр;

13) төлөөлекчилерниң түс чер хуралдарының ажыл-чорудулгазын дүүштүрер болгаш контрольдаар;

14) Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоолдуларын база Тыва Республиканың Дээди Хуралының шиитпирлерин күүсетпээни азы чогууру-биле күүсетпээни дээш түс чер чагыргаларының удуртукчуларын албан-дужаалыдан хостаар дугайында саналларны Тыва Республиканың Президентизинге киирер;

15) Тыва Республиканың Конституциязының 114 үүлүнде көрдүнген чурум ёзугаар Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле Тыва Республиканың пайысылалының чагыргазының удуртукчузун соңгуур азы хостаар;

16) экономиктиг, социал, национал-культура хөгжүлдезинин талазы-биле республика программаларын бадылаар, социал-экономиктиг хөгжүлдениң республика фондуларын үндезилеп тургузар болгаш оларның күүселдези дээш контрольду боттандырар;

17) Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазын болгаш оон оралакчызын соңгуур болгаш албан-дужаалыдан хостаар, Дээди хуралдың органнарының удуртукчуларын соңгуур;

18) Тыва Республиканың Чазаан халаар дугайында Тыва Республиканың Президентизинин шиитпирин хүлээп алыр азы оон ойталаар;

19) Тыва Республиканың Күрүне секретарын, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызын, Тыва Республиканың сайыттарын томүйлаарынга азы хостаарынга чөпшээрелин бээр;

20) Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле яамыларны болгаш күрүне комитеттерин тургузар болгаш дүжүрер;

21) Тыва Республиканың хоолдузунда доктааттынган чурум ёзугаар Конституция судунун, Дээди судун база Дээди арбитраж судунун судьяларын соңгуур. Дээди судун, Дээди арбитраж судунун даргаларын Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрешкени-биле, Конституция судунун Даргазын Конституция судунун кежигүннериниң саналдааны-биле база Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрешкени-биле соңгуур болгаш хостаар;

22) Тыва Республиканың Президентизинин киирип келгени-биле Тыва Республиканың Прокуратуразының коллегия кежигүннерин, а ол ышкан Тыва Республиканың Истелге комитединин Даргазын болгаш Үндүүрүг полициязының департаментизинин директорун бадылаар болгаш хостаар;

23) Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрешкени-биле республика регерендумун чарлаар;

24) Тыва Республикага онаа байдалды чарлаарының болгаш ону Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыын үш хонук хуусаа иштинде бадылаар азы оон ойталаар;

25) Тыва Республиканың чурттар болгаш республикалар аразында чарган керээлерин бадылаар болгаш күш чок болдурар;

26) Тыва Республиканың күрүне шанналарын болгаш хүндүлүг аттарын үндезилеп тургузар, оларны үндезилеп тургузарының база олар-биле шаннаарының чурумун доктаадыр;

27) бир эвес Россия Федерациязының хоолдулуг-дулга болгаш чазак ритычары Россия Федерациязының Конституциязында, Федеративтиг керээде болгаш өске-даа эрге-чагырга-дулганда көрдүнген башкарылга херектериниң болгаш бүгүн эргелериниң ой-чижээнге дүүшпейн турар болза, оларны күштүг болурун тур соксадыр;

28) Тыва Республиканың хоолдуларының тайылбырын бээр;

29) Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрешкени-биле Тыва Республиканың күрүне болгаш өске-даа байырлаадарының хүннерин доктаадыр;

30) Тыва Республиканың дипломат, консул болгаш өске-даа төлөөлекчилерин томүйлаар болгаш дедир ыйгыртыр чөпшээрелди Тыва Республиканың Президентизинге бээр;

31) Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының база Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларын чарлаар;

32) соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының составын Тыва Республиканың Президентизи-биле дугурушканын ёзугаар тургузар болгаш бадылаар;

33) Тыва Республиканың оралакчы президентизинин бүрүн эргелери хуусаадан эрте соксаан таварылгада Тыва Республиканың оралакчы президентизинин хүлээлгезин күүседир кижини томүйлаарынга чөпшээрелди Тыва Республиканың Президентизинге бээр;

34) Тыва Республиканың хоолдуларын болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының өске-даа актыларын чонга чарлап дыннадыр;

35) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) Регламентизин хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоолдуларының аажа даасиан өске-даа бүрүн эргелерин боттандырган туруп болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының айтыышкынарын, Тыва Республиканың Чазааның актыларын күш чок болдурар азы тур соксадыр эргелиг. Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктарының болгаш актыларының Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш хоолдуларынга дүгжүр-дүүшпезин чугаалажын көөр болгаш Тыва Республиканың Конституция судунче киирер эргелиг.

Дээди Хурал бодунун бүрүн эргелерни Тыва Республиканың Конституциязын, хоолдуларын, Дээди Хуралдың Регламентизин хажыткаан Тыва Республиканың Конституция судунун шиитпири-биле тодаратканда, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бүзүревезин илдеткен республика референдумунун түүнелдери-биле, соңгуткан депутаттарның санындан бадылаашкынларның үштүн ийи кезээнин шиитпири-биле хуусаа бетинде соксадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының актылары болза хоолдулар, кодекстер, доктаалдар, медеглелдер, угуулгалар болгаш кыйгырыглар болур.

Тыва Республиканың Хоолдуларын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалдарын тыва болгаш орус дылдарга парлаар.

64 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралын оон соңгулдаларын эрттиргенинің соонда 30 хонуктан эрттирбейн чыыдырар. Соңгаарлаттынмас үжүрлүг апарган таварылгаларда ол хуусааны Тыва Республиканың Президентизи өскертип болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ажыл-чорудулгазының чуруму бо Конституция-биле болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының Регламентизи-биле тодараттынар.

65 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралы (съездизи), Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары, Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнары, Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Конституция судунун даргазы, Тыва Республиканың Дээди судунун даргазы, Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунун даргазы, Тыва Республиканың прокуроры, хөй-ниити организацияларының өмүнээзинден оларның республика органнары, а ол ышкан бир муң кижилен эвес эвес санныг соңгукчуларының бөлүү хоолду саналдан киирер эргелиг.

66 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнары Тыва Республиканың Дээди Хуралының хоолдуларының болгаш өске-даа актыларының төлевилелдерни баш бурунгаар чугаалажып көөр.

Тыва Республиканың министрлерин томүйлаарын болгаш ажылындан хостаарын дугуржуруп Тыва Республиканың Дээди судунун, Дээди арбитраж судунун судьяларын соңгуурун болгаш хостаарын, Тыва Республиканың прокурорун томүйлаарын дугуржуруп Дээди Хуралдың чогуур органнарының түүнелдери барда боттандырып чорудар.

Тыва Республиканың Дээди судунун болгаш Дээди арбитраж судунун судьяларын соңгуурун Тыва Республиканың Президентизи база Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы-биле дугурушканын ёзугаар Тыва Республиканың Дээди судунун даргазының база Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунун даргазының киирип келгени-биле боттандырып чорудар.

67 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралын удуртун баштаар болгаш ону Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының арызындан чажыт бадылаашкын-биле соңгуур.

Чакгыс ол-ла кижи Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының албан-дужаалынга ийи чыыштан хөй удаа улаштыр соңгуттурган туруп болбас.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга база организацияларынга оон өске кандыг-даа эрге-дужаал эвелес, эртем, башкылал база чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан ангыда, сайгарлыкчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулга кылбас, политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкынарынга бодунун кежигүн болурун тур соксадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы:

1) Дээди Хуралдың чугаалажып көөр ужурлуг айтырыгларының белеткелиниг ниити удуртулгазын боттандырар, Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алганы актыларынга (хоолдулардан ангы) ат салыр болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралын эрге-чагырганың Федерация болгаш республикалар органнары-биле база өске чурттарның парламент органнары-биле харылаалларга төлөөлөр;

2) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы албан-хүлээлгеге кандидатураларны саналдап киирер;

3) Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрежилгези-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Тыва Республиканың Дээди Конституция судунун кежигүннерининг соңгулалларының түүнелдери-биле Конституция судунун даргазының албан-хүлээлгезинге бадылаары-биле, Дээди арбитраж судунун даргазының албан-хүлээлгезинге Дээди судун база Дээди Арбитраж судунун кежигүннеринге соңгуурур-биле кандидатураларны база Дээди судун, Дээди арбитраж судунун судьяларын соңгуурун даргаларын болгаш ол судларның кежигүннерин албан-хүлээлгезинден хостаарын саналдан киирер;

4) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бодунун конституциялыг эрге-хүлээлгелерин күүселип турарының дугайында отчётту чыл бүрүде киирер;

5) Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессияларын чыыдырар болгаш оон белеткелин база эрттирерин организастаар;

6) Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнарының ажыл-чорудулгазын таарыштырын дүүштүрер, оларның Тыва Республиканың Чазаа-биле кады ажылдажылганын хандырар;

7) Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш оон аппаралының ажыл-чорудулгазын таарыштырар айтышкынларны үндүрер.

68 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга соңгуур эргелиг болгаш 21 хар четкен хамааты соңгуттурган туруп болур. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының аразында чажыт бадылаашкын-биле соңгуур.

Чакгыс ол-ла кижи Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының албан-дужаалынга ийи чыыштан хөй удаа улаштыр соңгуттурган туруп болбас.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга база организацияларынга оон өске кандыг-даа эрге-дужаал эвелес, эртем, башкылал база чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан ангыда, сайгарлыкчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулга кылбас, политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкынарынга бодунун кежигүн болурун тур соксадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы:

1) Дээди Хуралдың чугаалажып көөр ужурлуг айтырыгларының белеткелиниг ниити удуртулгазын боттандырар, Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алганы актыларынга (хоолдулардан ангы) ат салыр болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралын эрге-чагырганың Федерация болгаш республикалар органнары-биле база өске чурттарның парламент органнары-биле харылаалларга төлөөлөр;

2) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы албан-хүлээлгеге кандидатураларны саналдап киирер;

3) Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрежилгези-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Тыва Республиканың Дээди Конституция судунун кежигүннерининг соңгулалларының түүнелдери-биле Конституция судунун даргазының албан-хүлээлгезинге бадылаары-биле, Дээди арбитраж судунун даргазының албан-хүлээлгезинге Дээди судун база Дээди Арбитраж судунун кежигүннеринге соңгуурур-биле кандидатураларны база Дээди судун, Дээди арбитраж судунун даргаларын болгаш ол судларның кежигүннерин албан-хүлээлгезинден хостаарын саналдан киирер;

4) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бодунун конституциялыг эрге-хүлээлгелерин күүселип турарының дугайында отчётту чыл бүрүде киирер;

5) Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессияларын чыыдырар болгаш оон белеткелин база эрттирерин организастаар;

6) Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнарының ажыл-чорудулгазын таарыштырын дүүштүрер, оларның Тыва Республиканың Чазаа-биле кады ажылдажылганын хандырар;

7) Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш оон аппаралының ажыл-чорудулгазын таарыштырар айтышкынларны үндүрер.

68 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга соңгуур эргелиг болгаш 21 хар четкен хамааты соңгуттурган туруп болур. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының аразында чажыт бадылаашкын-биле соңгуур.

Чакгыс ол-ла кижи Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының албан-дужаалынга ийи чыыштан хөй удаа улаштыр соңгуттурган туруп болбас.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга база организацияларынга оон өске кандыг-даа эрге-дужаал эвелес, эртем, башкылал база чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан ангыда, сайгарлыкчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулга кылбас, политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкынарынга бодунун кежигүн болурун тур соксадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы:

1) Дээди Хуралдың чугаалажып көөр ужурлуг айтырыгларының белеткелиниг ниити удуртулгазын боттандырар, Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алганы актыларынга (хоолдулардан ангы) ат салыр болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралын эрге-чагырганың Федерация болгаш республикалар органнары-биле харылаалларга төлөөлөр;

2) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы албан-хүлээлгеге кандидатураларны саналдап киирер;

3) Тыва Республиканың Президентизинин чөпшээрежилгези-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынга Тыва Республиканың Дээди Конституция судунун кежигүннерининг соңгулалларының түүнелдери-биле Конституция судунун даргазының албан-хүлээлгезинге бадылаары-биле, Дээди арбитраж судунун даргазының албан-хүлээлгезинге Дээди судун база Дээди Арбитраж судунун кежигүннеринге соңгуурур-биле кандидатураларны база Дээди судун, Дээди арбитраж судунун даргаларын болгаш ол судларның кежигүннерин албан-хүлээлгезинден хостаарын саналдан киирер;

4) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бодунун конституциялыг эрге-хүлээлгелерин күүселип турарының дугайында отчётту чыл бүрүде киирер;

5) Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессияларын чыыдырар болгаш оон белеткелин база эрттирерин организастаар;

6) Тыва Республиканың Дээди Хуралының органнарының ажыл-чорудулгазын таарыштырын дүүштүрер, оларның Тыва Республиканың Чазаа-биле кады ажылдажылганын хандырар;

7) Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш оон аппаралының ажыл-чорудулгазын таарыштырар айтышкынларны үндүрер.

68 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга соңгуур эргелиг болгаш 21 хар четкен хамааты соңгуттурган туруп болур. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының аразында чажыт бадылаашкын-биле соңгуур.

Чакгыс ол-ла кижи Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының албан-дужаалынга ийи чыыштан хөй удаа улаштыр соңгуттурган туруп болбас.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга база организацияларынга оон өске кандыг-даа эрге-дужаал эвелес, эртем, башкылал база чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан ангыда, сайгарлыкчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулга кылбас, политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкынарынга бодунун кежигүн болурун тур соксадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы:

1) Дээди Хуралдың чугаалажып көөр ужурлуг айтырыгларының белеткелиниг ниити удуртулгазын боттандырар, Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алганы актыларынга (хоолдулардан ангы) ат салыр болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралын эрге-чагырганың Федерация болгаш республикалар органнары-биле харылаалларга Тыва Республиканы төлөөлөөр дээди эрге-дужаалдыг кижи болур.

Президент хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының, Тыва Республиканың Конституциязын база хоолдуларын сагыырының магадылакчызы болур, айыыл чок чорукту болгаш күрүненің бот-догуунаашкынын хандырар талазы-биле хемчегларни алыр, күрүненің иштики болгаш даштыкы политиказын утпан баштаар болгаш боттандырар, бүгү күрүне органнарының деминг таарыштыр ажылдаарын болгаш кады хөделишкиннерни хандырар.

Тыва Республиканың үжен беш хардан өрү болгаш алдан хар ашпаан назылыг Тыва Республикада он беш чылдан эвээш эвес үеде чурттап турар, тыва болгаш орус дылдарны хостуг билир хамаатызы Президентинге соңгудуп болур.

70 чүүл. Тыва Республиканың Президентизин оон хамаатылары бүгү-ниити ден болгаш дорт соңгулда эргезинге үндезилээш, чажыт бадылаашкын-биле 5 чыл хуусаалыг соңгуур. Чаңгыс ол-ла кижи Тыва Республиканың Президентизинин албан-дужаалынга улаштыр ийи хуусаадан хөй удаада соңгудуп болбас.

Тыва Республиканың Президентизин соңгуурунун чурумун Тыва Республиканың хоолдузу-биле доктаадып тодаралыр.

71 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга база организацияларынга өске кандыг-даа албан-хүлээлгени эвелес, эртем, башкылал болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан ангыда, сайгарлыкчы ажыл-агыйжы чорудулга болгаш өске-даа ажыл-чорудулга кылбас, а ол ышкан Тыва Республиканың депутады болбас, политиктиг партияларга болгаш хөй-ниити организацияларынга бодунун кежигүн болурун тур соксадыр.

72 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи бодунун эрге-хүлээлгезинге кирип тура, чонга болгаш Конституцияга шынчы болурунга дараазында дангыракты бээр: «Тыва Республиканың Президентизинин бүрүн эргелерин боттандырын тура, кижинин болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын хуулаазиринин болгаш камгалаарымны, Конституцияны сагыырымны болгаш камгалаарымны, күрүненің бот-догуунаашкынын, айыыл чок чорунун база бүдүн-бүрүн болурун камгалаарымны, чонга шынчы бараан болурумну дангыраглап тур мен».

Дангыракты Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) байырлыг байдалга тыва болгаш орус дылдарга бээр. Ол ёзулалга Тыва Республиканың Конституция судун хайгаараан киржир.

73 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи:

1) Тыва Республиканың иштики болгаш даштыкы политиказын тодаралыр болгаш боттандырар;

2) Тыва Республиканы Россия Федерациязы-биле харылаалларга, республикалар аразынга болгаш чурттар аразынга харылаалларга төлөөлөөр;

3) Тыва Республиканың Чазаан удуртун баштаар;

4) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга хоолду саналдан киирер эргелиг;

5) чонга, Дээди Хуралга угуулга кылыр эргелиг;

6) Тыва Республиканың айыыл чок чорунун болгаш девискээрнинг талазы-биле бүдүн-бүрүн чорунун, оон девискээрнинг эрге-хоолдулуг чорукту база корум-чурумну хандырарының талазы-биле хемчегларни алыр; Тыва Республиканың Айыыл чок чорук чевулелин тургузар болгаш удуртун баштаар;

7) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга республикада байдал дугайында чыл бүрүнүн угуулгазын киирер, аная иштики болгаш даштыкы политиканың эн чугула айтырыгларынын дугайын дыннадыр;

8) Тыва Республиканың Дээди Хуралының ажылынга киржир;

9) Тыва Республиканың өмүнээзинден чугаалажыышкынларны кылыр болгаш республикалар база күрүнелер аразының керээлеринге ат салыр, оларны Тыва Республиканың Дээди Хуралынга дараазында күштүг болдуруп бадылаттырар;

10) Тыва Республиканың Президентизинин чагыргазын болгаш аппаралын тургузар; Тыва Республиканың Президентизинин чевулелиннин томүйлаар;

11) Тыва Республиканың оралакчы президентизинин бүрүн эрге-хүлээлгелерин соксадыр дугайында саналды киирер;

12) Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрешкенин ёзугаар Тыва Республиканың Күрүне секретарын, Чазааның Даргазының оралакчыларын, министрлерин томүйлаар, албан-дужаалыдан хостаар; күрүне комитеттерининг даргаларын томүйлаар болгаш албан-дужаалыдан хостаар; түс чер бот-эргелелиниң органнарының удуртукчуларын хостаар;

13) Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоолдуларын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Регламентизин Тыва Республиканың Дээди Хуралы үеэн таварыл

(ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

20) күрүне амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле бүгү чонуң референдумун эрттирер дугайында саналды Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер;

21) Тыва Республиканың Дээди Хуралынга идегевес дугайында айтырыг талазы-биле референдумну болдуруп Чарлыы-биле чарлаар эргелиг, ону хоойлуда доктаатканы чурум ёзугаар эрттирер;

22) Тыва Республиканың Конституциязының 114 үүлүнде көрдүнген чурум ёзугаар найысылаа чагыргазының удуртукчузун соңгуур кылдыр ооң кандидатуразын Тыва Республиканың Дээди Хуралынга саналдаар;

23) Россия Федерациязының күрүне эргелеп башкарылгазының дээди органнарының чанынга, а ол ышкаш өске-даа республикаларга Тыва Республиканың төлөөлекчилерин Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрешкенин ёзугаар томуйлаар болгаш дедир кыйгыртыр, Тыва Республиканың дипломаттыг, консул болгаш өске-даа төлөөлекчилерин томуйлаар база дедир кыйгыртыр;

24) Тыва Республиканың хоойлуларынга оларны хүлээп алган үеден соңгаар 14 хонуктуң дургузында ат салыр болгаш чонга чарлаар азы чедир ажылдап кылыры-биле ол-ла хуусаа доозулгуже чедир Тыва Республиканың Дээди Хуралынга дедир эгидер. Тыва Республиканың хоойлузу бир эвес ийги чугаалажып көрүүшкүн үезинде Тыва Республиканың Дээди Хуралының соңгуттурган депутаттарының санындан бадылаашкыннарының үштүң ийи кезии-биле хүлээп алдынган болза, Тыва Республиканың Президентизи аная ат салыр болгаш чеди хонук дургузунда ону парладыр хүлээлгелиг;

25) Тыва Республиканың хамаатызы болурунуң айтырыгларын хоойлуга дүүштүр шиитпирлээр;

26) Тыва Республиканың Чазааның доктаалдары болгаш айтыышкыннары Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга, Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктарынга болгаш айтыышкыннарынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының актыларынга чөрүшкек болган таварылгаларда, оларны күш чок болдурар;

27) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне органнарының актылары Тыва Республиканың Конституциязының норма-чижектеринге болгаш хоойлуларынга дүжүрүүнүң дугайында түңнелди бээр дугайында Россия Федерациязының Конституция судунга болгаш Тыва Республиканың Конституция судунга дилегни киирер, Россия Федерациязының Конституция судунуң болгаш Тыва Республиканың Конституция судунуң кылыр түңнелинге чедир айыттынган ол актыларының күштүг чоруун ооң-биле денге түр када соксадыр;

28) Министерстволарның болгаш ведомстволарның, тус чер чагыргаларының, албан-дужаалдыг кижилерниң Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга чөрүшкек кылдыр хүлээп алдынган актыларын түр соксадыр азы күш чок болдурар;

29) Тыва Республиканың күрүне шаннаалары-биле шаннаар болгаш хүндүлүг аттарын тыпсыр, Россия Федерациязының күрүне шаннаалдарынга хамаарыштыр дилеглерни киирер;

30) хамаатыларның хөй-нинти айыыл чок чоруун болгаш конституциялыг тургузугну камгалаарын хандырар сорулга-биле республиканга азы ооң тус-тус чамдык черлеринге онза байдалды хоойлуга дүүштүр чарлап киирер, ол дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралынга бадылаар кылдыр доп-дораан дыңнадыр;

31) Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоойлуларының аңаа даандырганы, а ол ышкаш делегей хүлээлгелериниң хамаарышкан өске-даа бүрүн эрге-хүлээлгелерни боттандырар.

Тыва Республиканың девискээринге албан күүседир күштүг чарлыктарны болгаш айтыышкыннарны Тыва Республиканың Президентизи үндүрер.

Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга чөрүшкек кылдыр Тыва Республиканың Президентизинин үндүрген чарлыктарын Россия Федерациязының Конституция судунуң кылган түңнели бар турда Россия Федерациязының Президентизи болгаш Парламентизи, Тыва Республиканың Дээди Хуралы түр соксадып болур.

Тыва Республиканың Президентизи болдунуң чарлыктарын болгаш айтыышкынларын күш чок болдурар, өскертир азы түр када соксадыр эргелиг.

74 үүл. Тыва Республиканың Президентизи кижиге дээп болбас болгаш ону хоойлу ёзугаар камгалаар.

Тыва Республиканың күрүне тургузуун болгаш күрүне эрге-чагыргазының системазын өскертиринге чедирип болгу дег кем-херек үүлгедиишкиннерин азы өске-даа аар кем-херек үүлгедиишкиннерин кылганы дээш Тыва Республиканың Конституция судунуң шиитпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Президентизни албан-дужаалындан чайладып болур.

Тыва Республиканың Президентизи халажыр эргелиг. Президентинин халажырын хүлээп алыр дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Хуралы шиитпирлээр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының соңгуттурган депутаттарының санының үштүң ийи кезиниңден эвээш эвези бадылаан болза, Тыва Республиканың Президентизинин халашканын хүлээп алган деп санаар.

Президент албан-дужаалындан дараазында таварылгаларда база чайлаттынган туруп болур: кадыкшылының байдалы-биле бодунуң эрге-хүлээлгелерин шуут боттандырып шыдавас болу бергенде. Тыва Республиканың Дээди Хуралының болгаш Тыва Республиканың Чазаанын томуйлаан эмнелге комиссиязының бадытканын ёзугаар Тыва Республиканың Конституция судунуң кылган түңнелинге үндезилеп халажыр.

75 үүл. Тыва Республиканың Президентизи-биле кады Тыва Республиканың оралакчы президентизи хары угла соңгуттурар. Тыва Республиканың оралакчы Президентизинин кандидатуразын Тыва Республиканың Президентизинге кандидат саналдаар.

Тыва Республиканың 35 хардан аныяк эвес, 60 хардан улуг эвес назылыг болгаш соңгулда эргелиг хамаатызы Тыва Республиканың оралакчы президентизинге соңгуткан туруп болуп.

Тыва Республиканың оралакчы президентиан бодунуң эрге-хүлээлгелерни күүседир үеде политиктиг партияларга болгаш хөй-нинтиниң каттыжыышкыннарынга бодунуң кежигүн болуруп, садыг-саарылгалыг черлерге ажыл-чорудулгазын соксадыр.

76 үүл. Тыва Республиканың оралакчы президентизи болза:

1) Президентиниң даасканы-биле ооң чамдык эрге-хүлээлгелерни боттандырар;

2) Президент чок турда, халашканда, кадыкшылының байдалы-биле бодунуң бүрүн эрге-хүлээлгелерин шуут боттандырып шыдавас болу бергенде, албан-дужаалындан чайлаттырган, ол мөчээн таварылгада Тыва Республиканың Президентизин төлөөлеп солуур.

77 үүл. Тыва Республиканың оралакчы президентизинин бүрүн эрге-хүлээлгелери дараазында таварылгаларда түр када азы шуут соксаан туруп болур:

тодаргай эвес хуусаада ажыл-хүлээлгезинде чок болуп турар таварылгада;

болу халашканда азы Тыва Республиканың Президентизи-биле кады халашканда;

кадыкшылының байдалы-биле бодунуң бүрүн эрге-хүлээлгелерин шуут боттандырып шыдавас болу бергенде, мөчээнде;

Тыва Республиканың Президентизинин даалгаларын, чарлыктарын, айтыышкыннарын күүсетпээнде, чедир күүсетпээнде азы күүседириңден удурланганда;

Тыва Республиканың Конституциязын, ооң хоойлуларын үрээнде, ол дугайы Тыва Республиканың Конституция судунуң кылган түңнелинде тодаргайлап доктаатынганда;

кем-херек үүлгедиишкини кылганда.

78 үүл. Тыва Республиканың оралакчы президентизи бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгада Тыва Республиканың чаа оралакчы президентизин Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Дээди Хуралының чөпшээрешкенин ёзугаар соңгутталарга чедир эрткан хуусаада томуйлаар.

X эге. Тыва Республиканың Чазаа

79 үүл. Тыва Республиканың Чазаа болза Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш шиитпирлекчи дээди органы болур. Тыва Республиканың Президентизинин удуртулгазы-биле ажылдаар.

Тыва Республиканың Чазаа болза Чазак баштычы, ооң оралакчылары, министрлер, күрүне комитеттериниң даргалары, Тыва Республиканың Национал банкызының даргазы, Тыва Республиканың Пенсия фондузунуң даргазы, монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле комитеттиң даргазы, республиканың үндүрүг инспекциязының начальниги, статистиканың республика эргелелиниң начальниги, Тыва Республиканың Казайлы албанының начальниги, кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның тус чер бот-эргелел органнарының удуртукчулары составтыг кылдыр тургустунар.

Чазак бодунуң бүрүн эрге-хүлээлгелерин Тыва Республиканың чаа соңгуткан Дээди Хуралының мурнунга ооң баштайгы организастыг сессиязынга соксадыр.

80 үүл. Тыва Республиканың Чазаа болза Тыва Республиканың Президентизинин мурнунга, ол ышкаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының мурнунга харыысалгалыг болгаш отчеттуг, ынчаарга бодунуң эрге-хүлээлгелериниң болгаш бүрүн эргелериниң хемчээлинге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаанын күүседип турары оперативтиг ажыл-агый чорудулгазынга Дээди Хуралдың холгаарлаар, моондактаар азы өскертир эргези чок.

Тыва Республиканың Чазаанга идегевезин Тыва Республиканың Дээди Хуралы илергейлээн таварылгада Чазак халажыр хүлээлгелиг.

81 үүл. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституцияларынга, хоойлуларынга, Россия Федерациязының Парламентизинин болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Россия Федерациязының Президентизинин база Россия Федерациязының Чазааның шиитпирлеринге үндезилеп, оларны күүседирибиле Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың девискээринге күүседири албан доктаалдарны хүлээп алыр болгаш айтыышкыннарны үндүрер.

82 үүл. Тыва Республиканың Чазааның эрге-хүлээлгелери, тургузуун, ажыл-чорудулгазының чурумун, өске органнар-биле Чазактың харылзааларын, а ол ышкаш республика министерстволарының болгаш күрүне комитеттериниң, Тыва Республиканың күрүне эргелеп башкарылгазының өске-даа органнарының даазызын Тыва Республиканың Чазааның дугайында Хоойлу-биле тодаргайлаар.

83 үүл. Тыва Республиканың девискээр тургузуунуң болгаш административтиг кызыгаарлар-биле холбаткан маргылдаалары шиитпирлээринин айтырыгларын Тыва Республиканың Чазаа хоойлужудулга инициативазының чурумун ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралынга саналдаар.

XI эге. Суд эрге-чагыргазы

84 үүл. Тыва Республиканың суд эрге-чагыргазы үүгле судтарнын эргезинде турар, олар шиидилге эргезин боттандырар, хоойлу-дүрүмнү болгаш чөптүг чоруту сагыырын, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг чоруун, конститусчу тургузугну камгалаарын хандырар.

Суд эрге-чагыргазының дүрүм ёзугаар күштүг болган актыларын күрүненің болгаш хөй-нинтиниң бүгү органнарының, түс-тус кижилеринин болгаш юридиктиг эргелериниңиң күүсечири албан болур.

85 үүл. Тыва Республиканың суд системазы Конституция судундан, Дээди судтан, Дээди арбитраж судундан болгаш кожууннар (хоорайлар) судтарындан, чаргы чарар судылардан тургустунар.

86 үүл. Суд эрге-чагыргазы хамаарышпас болгаш конститусчу, негелде, кеземче, административтиг болгаш арбитраж суд чорудулгаларының хевирлеринде боттанып турар.

Судыларга, даңгыраглыг төлөөлекчилерге болгаш улус төлөөлерине дээп болбас, олар хамаарышпас болгаш үүгле хоойлуга чагыртыр. Судьяны кеземче, административтиг болгаш сагылга-чуоум харыысалгазынга хоойлунуң тодаргайлаан чурумун ёзугаар киирген туруп болур. Суд ажыл-чорудулгазынга холгаарлаашкыны, судту хүндүлел көрбээни дээш хоойлунуң доктаатканы харыысалганы онаар.

Судьяның бүрүн эргелерин Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазының, Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң даргазының, квалификация коллегиязының азы Тыва Республиканың юстиция министриниң саналдааны-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы соксадып болур.

Дээди юридиктиг эртемниг болгаш юридиктиг мергежилге ажылдаан стажы үш чылдан эвээш эвес, чээрби беш хар четкен база бежен беш хардан улуг эвес назылыг херээжен кижи, алдан хардан улуг эвес назылыг эр кижи судья боп болур.

Судья кижи депутат, политиктиг партияның кежигүнү болбас, эртем, башкылал, чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан ангыда, кандыг-бир төлевирлиг албан-дужаалдар эзнээр эргеш чок.

87 үүл. Кожуун болгаш хоорай судыларын хамаатылар 5 чыл хуусаалыг кылдыр, ынчаарга-даа бир кожуунга (хоорайга) ийиден хөй эвес катап соңгуур, олар чыл бүрүде чурттакчы чон мурнунга отчедун бээр, судыларның бүрүн эргелерин үүгле хоойлуда көрдүнген барымдаа болгаш чурум ёзугаар соксадыр азы түр доктаалыр.

88 үүл. Тыва Республиканың Дээди суду шиидилге эргезин болгаш республиканың кожууннарының (хоорайларының) судтарының база чаргы чарар судыларының суд ажыл-чорудулгазынга хайгааралды боттандырар.

Тыва Республиканың Дээди суду ооң даргазындан, оралакчыларындан, Дээди судтун судыларындан, улус болгаш даңгыраглыг төлөөлекчилерден тургустунар.

Тыва Республиканың Дээди судун организастаарын болгаш ооң ажыл-чорудулгазын хоойлу-биле тодаргайлаар.

89 үүл. Тыва Республиканың Дээди арбитраж суду ажыл-агый болгаш өске-даа сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың үезинде тыптын келир хамааты эрге-хоойлу харылзааларын азы эргелеп башкарылга талазы-биле эрге-хоойлу харылзааларын үрээнгерге хамааржыр маргылдааларны шиитпирлээрде суд эрге-чагыргазын боттандырар.

Тыва Республиканың Дээди арбитраж судун организастаарын, ооң ажыл-чорудулгазының чурумун болгаш эрге-хүлээлгелерин хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар.

90 үүл. Улус болгаш даңгыраглыг төлөөлекчилер шиидилге эргезин боттандырарда судьяның бүгү эргелерин ажыглаар болгаш беш чыл хуусаалыг кылдыр соңгуттурар.

91 үүл. Бүгү судтарга сайгарылганы:

херекти чааскаан боду сайгарып көөр кылдыр эргени судьяга тывыскан таварылгадан ангыда коллегиалдыг;

ажыы-биле чорудары күрүненің, профессионал ийихпе коммерция чажыттарын илередиринге азы хамаатыларның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн чарлаашкындан камгалаары эргежок чугула болган херектерден ангыда, ажык чорударын;

чорудулганы киржикчилерниң деп эргезинге, кагжып маргылдажырынга үндезилеттинип боттандырар.

Суд чорудулгазын тыва болгаш орус дылдарга боттандырар. Суд сайгарылгазын чорудун турар дылды билбес хамаатыларга очулганы хандырар.

XII эге. Тыва Республиканың Конституция суду

92 үүл. Тыва Республиканың Конституция суду — Тыва Республикада конститусчу тургузугну камгалаар талазы-биле суд эрге-чагыргазының дээди органы болур.

Тыва Республиканың Конституция суду ооң даргазындан, оралакчызындан, Конституция судунуң кежигүннериниңден болгаш секретарындан тургустунар.

93 үүл. Тыва Республиканың Конституция суду:

Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алган хоойлуларының болгаш өске-даа актыларының, Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктарының, Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарының болгаш айтыышкыннарының, черде бот-башкарылга органнарының болгаш удуртукчуларының шиитпирлериниң, айтыышкыннарының, хөй-нинти организацияларының болгаш хамаатылар каттыжыышкыннарының шиитпирлериниң Конституцияга дүжүрүүнүң дугайында айтырыгларны чугаалажыр;

Тыва Республиканың чарганы республикалар аразының болгаш делегей кереэлериниң база дугуржулгаларының Конституцияга дүжүрүүнүң дугайында чугаалажыр;

хөй-нинти организацияларының болгаш күрүне органнарының аразында конституция — эрге-хоойлу маргылдааларын шиитпирлээр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң Конституцияга зөрүшпес деп көргеин хоойлулар болгаш нормативтиг актылар үк шиитпир парладгага үнген хүнден эгелеп күш чок болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шиитпирлери шуут күштүг болгаш аңаа хамаарыштыр хомудалды болгаш удурланыышкынны кылып болбас.

Конституция судунуң соңгуулаалары, ону организастаарын, ооң ажыл-чорудулгазын хоойлу-биле тодарадыр.

Тыва Республиканың Конституция судунга хомудал киирериниң эргези болгаш чурумун Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында Хоойлузу-биле тодарадыр.

XIII эге. Тыва Республиканың Дээди судунуң, Дээди арбитраж судунуң судьяларының, Тыва Республиканың Конституция судунуң, Дээди судунуң болгаш Дээди арбитраж судунуң албан-дужаалдыг кижилериниң бүрүн эргелериниң дүжери

94 үүл. Тыва Республиканың Дээди судунуң болгаш Дээди арбитраж судунуң судьялары боттарының бүрүн эргелерин Тыва Республиканың чаа соңгуткан Дээди Хуралының мурнунга дүжүрер.

Конституция судунуң, Дээди судтуң болгаш Дээди арбитраж судунуң даргалары база өске-даа албан-дужаалдыг кижилери боттарының бүрүн эргелерин Тыва Республиканың чаа соңгуткан Дээди Хуралының мурнунга дүжүрер.

Тыва Республиканың Конституция судунуң, Дээди судунуң болгаш Дээди арбитраж судунуң судьяларының, даргаларының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң халажыгже үнерни, бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырын Тыва Республиканың Конституциясы болгаш түс-тус хоойлулары тодарадыр.

XIV эге. Хоойлужудулга сагылгазын хайгаараары болгаш корум-чурум камгалалы

95 үүл. Тыва Республиканың Прокуратуразы хамаатыларның, иниттилелдиң болгаш республиканың эрге-ажының барымдаалан хоойлуларны Тыва Республиканың девискээринге ылаптым-биле база чаңгыс азы күүседиринге хайгааралды боттандырар.

Тыва Республиканың прокурорун Тыва Республиканың Президентизинин саналдааны-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар болгаш хостаар, ол Дээди Хуралдың мурнунга отчеттуг.

Кожууннарның болгаш хоорайларның прокурорларын Тыва Республиканың прокурору томуйлаар.

Прокуратураны организастаарын болгаш ооң ажыл-чорудулгазының чурумун хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар.

96 үүл. Баштайгы истелгени боттандырары-биле Тыва Республиканың Истелге комитедин тургузар.

Тыва Республиканың Истелге комитединиң даргазын Тыва Республиканың Президентизинин саналдааны ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар болгаш хостаар, Президентиниң база Тыва Республиканың Дээди Хуралының мурнунга ол отчеттуг болур.

Тыва Республиканың Истелге комитединин эрге-хүлээлгелерин, ону организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун хоойлу-биле тодаргайлаар.

XV эге. Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының социал камгалалы

97 үүл. Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш оларның өг-буле кежигүннериниң социал камгалалдыын албан-хүлээлгезин күүседип турган үезинде болгаш күүсеткен сөөлүнде-даа Тыва Республикага магадылаар. Социал камгалалды Тыва Республиканың хамаарышкан хоойлулары-биле, «Тыва Республиканың Президентизинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле таарыштырар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Тыва Республиканың Президентизинин Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның күрүне албан-хаакчылары, оларның өг-бүлелериниң кежигүннери, олар боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип турар үезинде-даа, ооң сөөлүнде-даа социал камгалалды ажыглаар. «Күрүне албан-хаакчыларының дугайында» Россия Федерациясының Хоойлузу-биле база «Күрүне албаның дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле социал магадылалды таарыштырып турар.

IV. Тус чер бот-башкарылгазы

XVI эге. Тус чер бот-башкарылгазының үндезиннери

98 үүл. Тыва Республика болза тус чер бот-башкарылга органнарының системазын боду доктаадып тургузар, тус черниң төлөөлекчи органнарының болгаш эргелеп башкарылга органнарының харылаар айтырыгларын база ажыл-чорудулгазының чурумун тодарадыр.

99 үүл. Тус чер бот-башкарылгазын Тыва Республиканың хамаатылары «Тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгуулдар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле дүүштүр соңгуп турары кожууннарда, хоорайларда, сумуларда, суурларда, арбанкарда тус чер бот-башкарылга органнарын дамчыштыр боттандырар. Тус чер бот-башкарылгазын Тыва Республиканың хоойлузун ёзугаар боттандырып турар.

100 үүл. Тус чер бот-башкарылга органнары боттарының шиитпирлээр айтыыгларын бот-тускайлаң болгаш күрүненің Федерация, республика органнарындан хамаарылга чокка, Тыва Республиканың Конституциязынга, Россия Федерациязының Конституциязынга, республика болгаш федерация хоойлуларынга дүүштүр шиитпирлээр.

Тус чер бот-башкарылгазының хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазынче холгаарлаар чорукту болдурбас.

Тус чер бот-башкарылга органнарының актылары Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш Россия Федерациязының Конституциязынга, республиканың база Федерацияның хоойлуларынга чөрүшкек туруп болбас.

101 үүл. Чурттакчылыг черлерге чурттакчыларның бот-башкарылга ассоциациялары тургустунуп болур.

XVII эге. Тус черниң төлөөлекчи органнары — төлөөлекчилер хуралдары. Тус чер чагыргалары

102 үүл. Кожууннарга, хоорайларга тус черниң төлөөлекчи органнары болза, Тыва Республиканың Хоойлузун ёзугаар соңгуур, болдунуң ажыл-чорудулгазын хөй-нинтичи эге-биле боттандырар төлөөлекчилер хуралдары болур.

103 үүл. Тус черниң төлөөлекчилер хуралдары боттарының девискээринге:

1) тус чер үндүрүглериң болгаш чыылдаларын, а ол ышкаш өске-даа орулгаларны киириштирер, тус черниң бюджединдеи, бюджеттен дашкаар фондуларны киириштир тус черниң бюджедин бадылаар, оларның күүседеги дээш хыналданы боттандырар;

2) тус чер чагыргазының киирип келгени ёзугаар социал-экономиктиг, культура, бойдус камгалал программаларын бадылаар;

3) тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларының илеткелдерин болгаш дыңнадыгларын дыңнаар;

4) тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчузун халаар дугайында үстүкү органнарның мурнунга сумелээр, айтырыг тургузар эргелиг;

5) тус чер референдумнарын чорудар дугайында шиитпирин хүлээп алыр болгаш хоойлу ёзугаар оларны организастаарынга база чорударынга киржир;

6) черниң, ооң казар байлаанын, суг, агаар, арга-арыг курлавырларының, үнүш болгаш дириг амытаннарның, аржаанарының, төөгүнүң, культураның, шажынның болгаш бойдустуң турасказалдарының байдалын, кадагалалын база ажыглалының хөй-нинти хыналдазын боттандырар.

104 үүл. Кожуунга, хоорайга, сумуга, суурга, арбанга тус чер чагыргазы Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын, Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Тыва Республиканың Чазааның актыларын, төлөөлекчилериниң тус чер хуралдарының шиитпирлерин күүседири-биле төлөөлекчи болгаш күүсекчи-шиитпирлекчи хүлээлгелерни боттандырар.

105 үүл. Чурттакчы чонунуң чажыт бадылашкын-биле дөрт чыл хуусаалыг кылдыр округтар аайы-биле дорт соңгуп алганы даргалары тус чер чагыргаларын удуртур.

106 үүл. Тус чер чагыргалары:

1) девискээринин комплекстиг социал хөгжүлдезин хандырар, өг-булени, не болгаш чашты камгалаар талазы-биле хемчегларни алыр, чонунуң салгал немежилгезинин база сайгарлы көжериниң байдалын болгаш ала-чайгаар өзүлдезинин деннелин, эвээш өнчүлүг хамаатыларның, хоочуннарның, инвалидтерниң социал камгалалын, экология болгаш калык камгалалын, өөредилгени база угаан-болал байдалын, культураны болгаш спортту кичээнгейге алыр;

2) социал-экономиктиг, культура, бойдус камгалалының программаларын ажылдап кылгаш, тус чер хуралдарынга бадыладыры-биле киирер;

3) тус черниң төлөөлекчилер хуралдарынга чыл бүрүде илеткелдерин киирер;

4) муниципалитет өнчүзүн эзлээр, ажыглаар болгаш баш мөнгүн башкарар;

5) күрүненің девискээр органнарының ажыл-чорудулгазын аайлаштырар болгаш оларның ажылынга чогуур байдалдарны тургузар;

6) бүдүрүлгелериниң, албан чеченнериниң болгаш хөй-нинти организацияларының ажыл-чорудулгазын аайлаштырар болгаш контрольдаар;

7) өнчүүнүң аңы-аңы хевирлериниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажыл-чорудулгазынга дем-дем байдалларны тургузар;

8) монополияга удур хемчегларни алыр;

9) хөй-нинтиниң корум-чурумун, хоойлужудулганы, хамаатыларның айыыл чок чоруун сагыырын хандырар;

10) чагыргазында турар девискээрлериниң амыдыралынга херектиг эң кол адырларның болгаш бүдүрүлгелериниң доктаамал ажылдап турарын хандырар;

11) күрүне болгаш тус чер чымылдаларын база үүдүрүтлерни, а ол ышкаш өске-даа төлевирлерни өй-шаанда киирген турарын хандырар; үстүкү органнарның мурнунга отчеттуг; хоойлунуң болгаш өске-даа актыларының көргени хүлээлгелерин боттандырар.

V. Тыва Республиканың күрүненің ыдык демдектери

XVIII эге. Тыва Республиканың күрүне сүлдези, ыдык ыры болгаш тугу

107 үүл. Тыва Республиканың Күрүне сүлдези болза, ак-көк өңнүң бетинде үнүп орар хүнүңүн хереллеринге утказыгтар аттыг шаан орар тыва хептиг кижи чуруу болур.

Сүлденин адаа талазында ак өңнүг болуп чанчылчаан калакта «Тыва» деп бижимелги тыва дылда кылган.

Аңт мунган кижиниң аттыг, хүнүү болгаш ооң хереллерин, «Тыва» деп сөзүг алдын (сарыг) өң-биле сиилбип бижээн.

Чуруг беш-булун бүрүлер ышкаш хевирлиг алдын (сарыг), ак болгаш алдын (сарыг) өңнүг дилиидектер-биле дескиндир хажылаттынган.

108 үүл. Тыва Республиканың Күрүне тугу ак-көк өңнүг дөрт булуңнуг пос болур. Туктун туда талазында кыдымның үстүкү болгаш адаккы булуңнарындан өйленчек ак болгаш ак-көк дилиидектер үнген. Ак-көк дилиидектер каттышкаш, туктун үзүн дургун дургаар ооң ортузу-биле шөйлүп чорутқан чаңгыс дилиидек апаар. Аңаа чергелештиг, үстүү болгаш адаа талазында ак дилиидектер шөйлүп чорутқан.

Туктун үстүкү база адаккы булуңнарындан шөйлүп үнген ак дилиидектериниң арызында, туктун солагай талазы кыдымында алдын (сарыг) өңнүг үш-булуңчук хевирли чуруттунган. Туктун калбаа ооң узунунга хамаарыштыр — 1 : 2 болур.

109 үүл. Тыва Республика болу Күрүне ыдык ырлыг (гимниг).

110 үүл. Тыва Республиканың күрүне баярлалдары:

— Тыва Республиканың Хүнү — август 15;

— Тыва Республиканың Конституция хүнү — октябрь 21.

Август 15 болгаш октябрь 21 чыл саныда дыштанып хүнер болур.

111 үүл. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай болур. Тыва Республиканың найысылалының статузун Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодаргайлаар.

Тыва болгаш орус дылларны хостуг билир, соңгуучуларның чажыт бадылаашкыны-биле дөрт чыл хуусаалыг кылдыр соңгуткан хамааты кижи найысылалдың чагыргазын удуртуп болур. Соңгуулдаар болбайн барган таварылгада, эртээн соңгуулдаларга бүрүткеткен турган кандидаттарның аразындан хоорайның чагырга баштыны Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Президентизи-биле дугуржуп турган, соңгуур болгаш хостаар.

Найысылаа чагыргазының удуртукчузу албан-дужаалының аайы-биле Тыва Республиканың Чазак баштынының оралакчызынга деңнежир болгаш Чазактың составынга бактаан кирер.

VI. Тыва Республиканың Конституциязының күштүг болуру болгаш ону өскертиринин чуруму

112 үүл. Тыва Республиканың бүгү хоойлуларын болгаш күрүне органнарының өске-даа актыларын Тыва Республиканың Конституциязынга үндезилеп база ону барымдаалап үндүрер.

Тыва Республиканың Конституциязы Россия Федерациясының Конституциязы-биле карышкак апарган таварылгада Федеративтиг Кереэ ёзугаар Тыва Республиканың бодунуң эргезинге болгаш кады башкарар эргезинге хамаарыштырган бүрүн эргелер талазы-биле Тыва Республиканың Конституциясының нормалары күштүг, а Федеративтиг кереэ ёзугаар эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың Федералыг органнарының эргезинге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле Россия Федерациясының Конституциязының нормалары күштүг болур. Маргыштыг үүлдерни талалар хамаарыштырган бүрүн эргелерин удур-дедир эде хуваажыр арга-биле дугуржуп ужурлуг.

113 үүл. Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелерни болгаш немелделерни Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң чурумунуң дугайында хоойлу ёзугаар Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралы (съездизи) киирер.

Тыва Республиканың Конституциязының I эгезинин үүлдериниге өскерилгелерни болгаш немелделерни Тыва Республиканың бүгү чонунуң референдумунга үндезилеп, Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралы (съездизи) киирер.

114 үүл. Тыва Республиканың Конституциязы Тыва Республиканың чонунуң ук-төөгүден күрүне тургузуунуң чанчылдарын бадыткан турар чардынмас болгаш ала-чайгаар өнүүзү болуп турар.

Бо Конституция кижиниң эргелериниң база хосталгаларының эглиш дивес бижиг туруштуун, дээп база үреп болбазын чарлап турар.

Тыва Республиканың Конституциязы Россия Федерациясының федералыг органнары-биле база ооң субъектилери-биле харылзааларынга, даштыкы күрүнелер, делегей организациялары-биле харылзааларынга юридиктиг дүрүмнериниң үндезини болгаш чыынызы болур.

115 үүл. Тыва Республиканың Конституциязы Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу, дээди юридиктиг күштүг дорт саалар чеченер акт боп турар.

116 үүл. Тыва Республиканың Конституциязы ыдыктыг болгаш дээп болбас. Тыва Республиканың база өске-даа чурттарының күрүне органнары, хөй-нинти каттыжыышкыннары, албан-дужаалдыг кижилери, хамаатылары Тыва Республиканың Конституциясын хүндүлээр болгаш сагыыр ужурлуг. Тыва Республиканың Конституциясынга, Тыва Республиканың күрүненің ыдык демдектеринге хүндүткел чок болган чорукту хоойлу ёзугаар истеп хынаар.

✦ ✦ ✦ ✦

Конституция комиссиязының даргазы, Тыва Республиканың Президентизи — Ооржак Ш. Д.

Конституция комиссиязының даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы—Бичелдей К. А.

Конституция комиссиязының харыысалгалыг секретары — Будук-оол К. Д.

Конституция комиссиязының кежигүннери:

Баир С. А.	Куулар Ш. П.
Баллан С. Т.	Монгуш Б. Д.
Ильенков С. И.	Ондар Н. А.
Канзай А. К.	Салчак В. С.
Кара-Монгуш В. Т.	Сонам-Баир А. Ш.
Кажин-оол В. С.	Стародубцева Г. П.
Күжүгет К. С.	Удумбара Ч. А.
Күжүгет С. С.	Ховалыг А. Д.
	Чазамба В. Ф.

Ажылчын бөлүктүң удуртукчулары:

Мельников А. А. Шымнан Б. С.

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилели ажылдап кылыр талазы-биле ажылчын бөлүктүң кежигүнери:

Аракчаа К. Д.	Стал-оол Ю. Т.
Валиулин З. Н.	Ондар Н. А.
Сапова С. Н.	Ооржак А. С.
	Маадыр Л. К.-Б.

Консультантылар:

Аракчаа К. Д.	Ооржак А. С.
Багай-оол В. Б.	Ооржак Э. Х.
Моллеров Н. М.	

Конституция комиссиязының секретары:

Күнзек З. М.

Юрист-консультантылар:

Сымчан Ч. Ч.	Соскал О. М.

Редакция комиссиязының составы

Канзай А. К.	Монгуш Д. А.
Бородич И. М.	Салчак В. С.

Тыва дылче очулдурукчулар бөлүү:

Дүтержава А. А.	Хертек С. К.
Дембирель А. С.	Чылым Д. И.
Саян М. М.	

Очулганын редакторлары:

Монгуш Д. А.	Күнзегеш Ю. Ш.

ЭРГЕ-ЧАГЫРГАНЫҢ КАНДЫГ БОЛУРУ—БИСТЕН ХАМААРЖЫР

Үениң мандыр, дүрген апарганын чүү дээр. Ылаңгыя чурттуң политиктиг амыдыралында болуушкуннар, эрге-чагырга органнарының чаартылгалары экономиктиг чаа харылзааларже шилчилге, өске-даа манаваанывыс өскерилгелер кижилериниң угаанмедерелинге, чуртталгазының овур-хевиринге, сонуургалдарынга дыка улуг салдарын чедирип турар. Ам удатпас, декабрь 12-де Россия Федерациязының чону федералдыг болгаш тус чер эрге-чагырга органнарынче соңгулдаларга киржир. Ол соңгулдаларны таварыштыр күрүне эрге-чагыргазын, удуртулга органнарын хевирлеп тургузарынга дорту-биле киржип, бодувустуң бодал-сагыжывысты, политиктиг хамаарылгавысты илередир аргалыг бис. Чаа үечадада болур соңгулдаларның дүтайында бистиң номчукчуларывыска тодаргай тайылбырлап бээрин Тыванын № 28 округ соңгулда комиссиязының даргазы, ТР-ниң юстиция сайыды С. С. Күжүгеттен дилээн бис.

— Сергей Степанович, баштай-ла силерниң соңгулда комиссиязын тургускан сорулгазын болгаш кылыр албан-хүлээлгеңерни каксы чугаалап көөрүңерни диледим.

— № 28 округ соңгулда комиссиязы баштай Федералдыг Хуралче Тывадан соңгулда чорудар талазы-биле тургустунган. Оон соонда ТР-ниң 18—22-де болуп эрткен ээлчег чок 24-кү сессиязы Тыва Республиканың Дээди Хуралынче соңгулдалар чорударын болгаш тус чер эргелеп-башкарылгазының органнарынга соңгулда да эрттирерин организастаар хүлээлгелерни үлай бистиң комиссияга даандырган. Ынчап кээрге бистиң эктивисте 4 соңгулда база ол-ла үеде РФ Конституциязына референдум эрттирери — 5 чүүк онаажып турар. Округ соңгулда комиссиязында шупту 19 кижи бар.

— Чугаавыстың кол утказынче кирер мурнунда чамдык терминнерге тодарадылганы кылып аалыңарам, Сергей Степанович. Оон башка дыка хөй кижилер Федералдыг Хурал, Федерация Чөвүдели, Күрүне Думазы деп билиишкиннерге үш хады аразында дег, азып, будалып туруп бергеннер-дир...

— Россия Федерациязының дээди хоойлужудулга органының адын Федералдыг Хурал дээр, азы ол парламент болур. Федералдыг Хурал ийи палатадан тургустунар—ол адакы палата — Күрүне Думазы база үстүкү палата—Федерация Чөвүдели. Тывага Күрүне Думазынга соңгуттурарыңа 1 мандатты, а Федерация Чөвүделинге—2 мандатты берген.

— РФ парламентизинин ол ийи палаталарынга Тыванын 3 төлөөзи кылдыр соңгуттурарының чурумунга доктаап көрүнерем.

— Күрүне Думазынга 21 хардан өрү назылыг, угааны солуу эвес, хоругдал черинде эвестен башка, кандыг-даа хамааты соңгуттурган болур. Соңгулда ыяап-ла альтернативалыг ёзу-биле чоруттуар. А Федерация Чөвүделинге эге баштай тус черниң дээди удуртукчуларын киирер деп турган болза, ам ол үүлдү солуп каапкан. Маңаа неделелер база үстүнде ышкаш— угазы аңаа, хостуг, 21 хардан өрү назылыг... Бодунуң ажылы биле депутат хүлээлгени маңаа дакпырзаарын чөпшээреевейн турар, чүгле РФ-тиң Министрлер Чөвүделиниң —Чазааның кежигүнеринге Президент Б. Ельцинниң Чарлыын ёзугаар дакпырлаашкынны чөпшээрээн. Ынчап кээрге бистиң Тывадан чаңгыс Президент Ш. Д. Ооржак —РФ Чазааның кежигүнү — Федерация Чөвүделинге бодунуң кандидатуразын киирип болур.

Федералдыг Хурал кежигүннери 4 чылда соңгуттурар, доктаамал ажылдаар, Москва хоорайга чурттаар.

— Федералдыг эрге-чагырга органнарынче кандидаттарын политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннер депшидип болур бе?

— Аңаа үүгле бүгү-россия чергелиг, төпке бүрүткеттинген партиялар болгаш шимчээшкиннер киржип болур. Бистиң республикадан аңаа киржиптер хире партия, шимчээшкин чок, үүге дээрге олар 100 мыңдан эвээш эвес ат салыышкынын чорудар апаар. Бистиң партиялар үүгле боттарының төп удуртулгазы дээш бадылаашкынын берип болурлар.

— Сергей Степанович, бистиң номчукчуларывысты кол нургулайында Тыванын Дээди Хуралынче — парламентизинче соңгулдалар соңуургадып турарын барымдаалааш, бо айтырыгга элээн доктаап көрээлинерем.

— Тыва Республиканың Дээди Хуралы доктаамал үндезинге ажылдаар, оон депутаттар саны билдингир — 32 кижи болгай. Оон 27-зи соңгулда округтарыга, а 5-и — партиялар болгаш шимчээшкиннер аразынга ниити республика округундан депшидер. Соңгулда дугайында хоойлу ёзугаар сөөлгү редакциязында ол 5 мандатты үүгле политиктиг партияларга болгаш шимчээшкиннерге берген, а хөй-ниити организацияларын киирбээн.

— Кандыгаттарны депшидилгези кандыг чурумнуг?

— 100 кижиден эвээш эвес санныг күш-ажылчы коллективтер, өөредилге черлери депшидер. Эвээш кежигүнүг коллективтер катчын ап болур. Кандидаттарны ниити хуралдарга идип үндүрерге, ук хуралдың шиитпирин округ соңгулда комиссиязынга эккээр, оон комиссияның шынзылгазы-биле ол кандидат чурттап турар черинде соңгукчуларның 1 хуузунун адын салдырар. Чижээ, чаңгыс мандаттыг Эрзин кожуун дижик, ында шупту 4809 соңгукчу бар, бо округка кандидат бүрүзү 1 хуу — 48 соңгукчунуң адын салдырар.

— Ат салдырган дамзыларны комиссияга кажан дужаар ужурлуг?

— Соңгулдага чедир 30 хонук бурунгаар азы ноябрь 12-ден эрттирип болбас.

— Оон соонда кандидаттар соңгулда мурнунуң агитассуртаал ажылын чорудар ышкажы?

— Ийе. Олар соңгулда мурнунун хуралдарын, соңгукчулар-биле ужуражылгаларны, агитацияны чорудар эргелиг. Ол ышкаш кайы-даа кандидат парлалгага, радио, ТВ-ге бодунуң талазындан суртаалды хостуг чорудар эргелиг. Кандидат дээш оон бүзуреттирген кижилери суртаалдап болур.

— Бо берге үеде чүүдаа кылыр дээрге акша-хөрөнгүге үзер чүве болгай. Кандидаттарның суртаал ажылы дээш акша-төгерикти кайыын алырыл?

— Округ бүрүзүнге чеже кандидат турар болдур, соңгулда комиссиязындан акша-хөрөнгүни дейге үлээр апаар. Ол ышкаш кандидат бодунуң акша-хөрөңгизин чарыш болур база хуу кижилерден, организациялардан акша дузазын ап болур. Транспорт талазы-биле —ук округка кандидаттар таксиден ацгыда, хөй-ниити транспортунга халас чоруур эргелиг. Үжуражылга эрттирер черлерни тус чер органнары халас үндүрүп бээр.

— Бо соңгулдаларның бир онзагай, чаа чүүлү—төөгүде бир дугаар политиктиг партияларга болгаш шимчээшкиннерге дээди хоойлужудулга органында мандаттарны берип турары болгай. Ынчангаш оларның Дээди Хуралга боттарының депутаттарын депшидип алырының чурумунга хамаарыштыр кезек чугаалап көрүнерем, Сергей Степанович.

— Үстүнде чугааладым: оларга ниити республика соңгулда округун таварыштыр 5 депутаттыг болур арганы берген. Депшидилгени үүгле Тывада бүрүткеткен, республика чергелиг партиялар, шимчээшкиннер чорудар эргелиг. Оон мурнунда Россияның компартиязының регионалдыг салбыры турган партия эм «коммунистериң республика организациязы» деп ат-биле октябрь 28-те биске бүрүткеткен. Ынчап кээрге республика чергелиг 4 политиктиг партия болгаш шимчээшкин бар-дыр —ол «Хостуг Тыва», улусчу нам, коммунистер организациязы, социалистиг партияның Тыва организациязы. Олар боттарының кандидаттарының дамзызын тургузар —хоойлу ёзугаар 7 кижи чедир. Соңгукчулар бүдүн дамзы дээш бадылаар. Партия азы шимчээшкинден кандидат 1 хуу—1720 соңгукчунуң адын салдырар. Ол дамзыны хынаап, Дээди Хурал депутадынга кандидаттың шынзылгазын бээр бис. Партиялар соңгукчуларның ат салыышкынын ноябрь 8-ке чедир киирер. Чижек санаашкын-биле соңгулдага тиилеп аар ужурлуг кандидат 9 мың бадылаашкынны алган турар ужурлуг.

— Бистиң республикага Дээди Хуралче соңгулда-биле чергелештир тус чер чагырганларының дарганнары —бөлүүнү-биле— чагырыкчыларны база соңгуур ужурлуг чүве-дир. Маңаа база тайылбыр берзе эки боор, Сергей Степанович.

— Тус чер бот-башкарылгазының чагырыкчызы кылдыр 21 хар четкен ТР-ниң хамаатызы соңгудуп болур. Бир чагырыкчы ийи хуусаадан эрттир соңгутпас. Ол 4 чыл иштинде соңгудар. 50 кижилиг бичe санныг коллективтер чагырыкчыга кандидатты депшидип болур. Маңаа база альтернатива албан турар, 2 кижилен эвээш эвес, Соңгулага тиилээни чагырыкчылаар. Кандидаттар хол үжүү чыып турбас, үүгле хуралдың протоколун дужаар. Кандидаттың бүрүткели соңгулдага чедир 20 хонук бурунгаар болур.

— Тус чер дээрге кожуун; арбан, суму, хоорай, суур болгай. Бо билиишкиннер бисте катап эглип турар болганда, үүл ол дээрзин номчукчуларга чугаалап бээри артык эвес ышкаш...

— Кожуун дээрге, биллдингир, район болгай. Суму дээрге суур, а арбан дээрге аңгы турар малчын коданнар, бригадалар-дыр. Кызыл хоорайга чагырыкчыны база соңгуур кылдыр көрген. Ону улус билир боор.

— Кандыг таварылгада кайы-бир округка соңгулданы болбаан деп санаарыл?

—Бир эвес соңгукчулар 25 хуузундан эвээш келгенде база соңгулда түүнелдерни мегелеп чоруткан таварылгада соңгулда күш чок болур.

— Соңгуллалар кончуг кызыы үеде чоруттунуп турардыр. Бир эвес кижиниң кандыызын эки билип албайн, улус ону шын эвес соңгупкан болза, ол кижиге идегели оскундурганда, ону депутадынан дедир кыйгыртып болур бе?

— Ол дугайында аңгы хоойлу турар. Дедир тыртар механизм дөмей-ле тургустунар ужурлуг.

— Соңгукчуларга чүүү чугаалаар силер?

— Бо чаартылгалыг соңгулдаларны деткинрин күзээр-дир мен. Декабрь 12-де соңгукчу бүрүзү участогунга кээп, ийелкейлиг болуру күзенчиг. Дээди Хуралдың кандыг болуру соңгукчуларның боттарынган хамааржыр.

Надежда ЭРГЕП
чугаалашкан.

ЧЕДИИШКИННЕРНИ КҮЗЕДИВИС

Республиканың математика башкыларының билиин бедидери-биле тускай курс Кызылга ББИ-ниң удуртулгазы-биле болган.

Ону методист башкылар А. Д. Сандрай, К. Т. Артынга организастаан. Курска 26 башкы киржип, өөренгеннер. Ол өөренип турар үевисте, республиканың янзы-бүрү салгалдың ат-алдарлыг эртемденнери-даа, башкылар-даа дыка солун лекция, семинарларны, кичээлдерни болгаш класс шактарын эрттиргилээннер.

Математика эртеминиң улуг башкызы З. Л. Монгуш, № 15 школада башкы К. И. Ярославцева, № 14 школада В. Л. Крыцина, Кур-Чер ортумак школаның математика башкылары база бистиң хоочунувус, эртем ажылдакчызы К.-Л. Б. Монгуш, аныяк психолог башкы Г. Б. Монгуш оларның кичээлдериниң солунун канчаар! К.-Л. Б. Монгуштуң «бустунмаан үүжезин» ам-даа барын билип алдывыс. Ол ышкаш бистеринн ынак башкывыс З. Л. Монгуш, Н. М. Кара-Сал орус-тыва словарыны бижип, бистин-биле сүмележип турганы кайы-даа талага ажыктыг болган.

Бо берге үеде сагыш-сеткил арыглаашкынына солун беседаны философ башкы Лидия Арсеньева дыка хөй үүлдерге өөретти.

Ынчангаш Башкылар билин бедидер институттуң удуртукчуларына болгаш өске-даа башкыларга четтирген-ивисти илередип, моон соңгаар-даа ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзеливис.

Өөрүкүн дилээ-биле Нина САНЧАЙ.
Улут-Хем районда Иштин-Хем школада башкы.

Бистиң аалчывыс — Чөөн-Хемчик кожуун

«САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАР — ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫВЫС»

Аргазында, эзиминде, аңы, малы холуй оттаан, ак-көк дээриниң адаанда аржаан сугларлыг, каас-чараш кайгамчык чурумалдыг бойдус чаяалгалыг, хову, шөлдериндеи чаагай тараа чалгып өзер, ажыл-ишчи, салым-чаяанныг кижилери-биле сурагжаан, Тываның база бир онзагай булуңу — Чөөн-Хемчик кожуунуң культура хүннери Кызылга — найысылга болуп эртер деп чарлыг чугаа шагда-ла дыргын барган турган.

Каш-каш кожуунларын белдири, харылзаштырыкчы, уран-талантылыгларын— хөөмейжилерин, ыраажыларын, чогаалчыларын, ус-шеверлерин, тоолчуларын, мөгелерин, чүгүрүк аттарын, ажыл-ишчи маадырларын, эки турачыларын төрүттүнген чери — Чөөн-Хемчик кожуун «Салым-чаяаныглар — чаңгыс чер-чурттугларывыс» деп ужуражылга кежээлерин кожуун девискээринге, азы Бажын-Алаакка, Хөндергейге, Шемиге, Чыргакыга, Баян-Талага, Иймеге, Хайыракапга, Хорум-Даага ийи чыл улаштыр эрттирген. Ам ол эгелээшкинин Кызылга түүнээрин-биле чедип келгени ол. Шынап-ла. Тыва Арат Республика чаа-ла тургустунуп турда, ат-сураглыг апарган, төрүмелиниден салым-чаяаныглар «Ырлаар Маадыр-оол» Монгуштуң, «Хөөмейлээр Комбу» Ондарның, чогаалчылар Александр Тамбы-Сүрүнүң, Олег Сагаан-оолдуң, делегейни дескиндир тыва уран үүлү бараалгаткан Владимир Оскал-оолдуң, сураглыг композитор Ростислав Кенденбильдин, хөөмейжилер Сат Манчакайның, Ак-оол Кара-Салдың, Максим Даклайның болгаш өске-даа салымчаяанныгларның төлээлекчилери, салгакчылары чүрээн чаңгыс кылдыр доннап алган, баштайгы байырлал концертин республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга кызылчыларга бараалгаткан.

Тывага болуп эрткилээн 50-80 чылдарда уран үүл көрүүлдериниге доктаамал шаннаалдыг чөлерни ап келген кайгамчык уран талантылыгларының кожуунунуң төлээлери бо удаада үлегер-чижек кылдыр боттарының концертин чонга бараалгадып, улуг үнелелди алыр боор деп идегелди чыылган чон манап турган. Ынчалза-даа ол бүүврел Кызылда чурттап, ажылдап турар ат-сураглыг салым-чаяаныгларның киржилгезиниде балыктаттынмайн барган ышкаш болду. Оон ынай ол хире Тыва Республиканың сылдыстары киришкен улуг концертти садар ужурлуг турган, Улусчу чогаадылга бажыңының харыысалгалыг ажылдакчыларының буруузундан халас көргүскени база чедимче чок болган. Ол-ла байырлалдың концертинден «Ачы-буянныгысты — культура хөгжүлдезинге» деп марафонну эгелээр турган. База бир чедир көрбээн чазыг ол болган. Ам культура хүннериниң канчаар эрткенин таныжып болур силер.

«Салым-чаяаныглар чаңгыс чер-чурттугларывыс» деп байырлал концертин башкарыкчылар — амгы үеде Москвада «Останкино» телекомпаниязында башкарыкчы болуп өөреңмишаан, ажылдап база эртем ажылы кылып өөренип турар Анатолий Серен биле С. Б. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңыңын ажылдакчызы, ыраажы Зинаида Ондар чылыг сөстери, сактыышкыннары-биле эгелээн. Бир-ле дугаарында чалаанажылар тыва улустуң хөгжүм хекселдеринге тыва аялгаларны күүседирин чарлаптарга, ырак-узак чөрлен келгеш, белеткеннин шыдаваанны-ла ол боор, кезек када хөгжүм хекселдери хөөн кирип чадап шаг болган. Бот-тывынгыр композитор Александр Ондарның «Аа, Хемчиним» деп ырызы баштай-ла кударанчыы-биле чаңгыланып, сагыш-сеткилдерни дүүмелип турганын чугаалап казары артык эвес боор. Бүгү назынында культура ажылынга бараан болуп келген, Хөндергей чурттуг маадыр ие, сураглыг ыраажы Татьяна Сат «Бай-ла-Хемчимни» кынгыраадыр бадырган соонда, сценаже ССРЭ-ниң улустуң артизи, Москвада тыва цирк бөлүүнүң удуртукчузу, башкызы Владимир Базыр-оолович Оскал-оол үүнү келгеш, чаңгыс чер-чурттугларына байыр чедирип, чедиишкиннерни күзээн. Ол ышкаш культура болгаш уран үүлүге төлептиг үлүүн киирип келген, боттары ырлаар, шүлүктээр, хоочун бот-тывынгыр артистер. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Шулуу Куулар, Дамдын Куулар, Клара Сагды болгаш Опал Шулуу сактыышкыннарын чугаалап, чөөн-хемчикчилерге чогаадыкчы чедиишкиннерни, культура ажылын хөгжүдүрүнге ам-даа төлептиг үлүүн киирерин күзээш, ырлап-даа тургулаадылар. Ылаңгыя Шулуу Даваа-евич Куулар 60 чыллар үеэнде сураглыг ыраажы Анай Куулар-биле уран үүл көрүлдезинге ырлажып турганы композитор Ростислав Кенденбильдин «Чалыының валызы» деп ырыны ыраажы Вера Ондар-биле кады ырлаш харын-даа улам сорук киргеш, «Мөңге назын» деп ырыны бадырыпкаш, ыраажы адын балыткаан.

База бир солун болуушкун «Ырлаар Маадыр-оолдун» (Маадыр-оол Шадыпович Монгуш) уруу, профессионал ыраажы, Тываның айлан кужу диртип турган Өшкү-Саар Таспаанчыктың Шеми чурттуг композитор Батый Кенештин эң баштай чогаатканы «Чүге черле харыы читти?» деп ырызын ырлап үнүп келгени болган. Ол ышкаш Тываның улустуң хөөмейжилери Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, Анатолий Куулар оларның тыва улустуң хөөмей-сыгдын күүсеткени кайгамчык улуг таалалды болдурган. Тывада амгы үеде хомус үнү-биле алдаржаан, Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Надежда Куулардың ыры күүселдерини кым сонуургавас боор. Ыраажылар Михаил Айыжының, Татьяна Доржунуң, Зинаида Ондарның, Зинаида Доңгактың, Валентина Сундуйнуң ырлашканыны, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Клара Сагдының уран номчулгазын, чаданажыларның танцы-самын, өске-даа күүселдерни чыылган чон үзүктел чок адыш часкаашкынары-биле үткүп турган. Концертти долузу-биле бижип, анализ бээри болдунмас, ынчалза-даа чонун четтикпейн манап турганы чөөн-хемчикчилериниң бот-тывынгыр уран талантызы, арын-шырайы көзүлбейн барганының чыылгааны профессионал артистерни болгаш хоочуннарын хөйү-биле киришкени болур. Ынчалза-даа чөөн-хемчикчилер кайгамчык төрүмелиниден салым-чаяаныг, уран талантылыг, чогаадыкчы, тывызык улус-тур дээрзин байырлал концерти бадыткап шыдаан. Оларга кымдан чоргаараар, мөгеер.

Даартазында С. Б. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңынга «Ачы-буянныгысты— культура хөгжүлдезинге» деп ачы-дуза чедирилгезиниң марафону эртенгинин он шакта эгелээр турган. Дүүн улуг байырлал концертин көрүп каапканындан чүве ийикпе, улустуң чыглып турары эвээш болган. Шынап-ла, амгы үеде культура ажылдары рыноктуң негелдези-биле хөгжүүрүнге улуг шаптараазынарга таваржып турар. Материалдыг баазаны быжыглаарынга, кагдынган тудугларны тургузарынга, кадрларны белеткээринге, дериг-хекселдерни садып алырынга, чаңгыс сөстиг-биле чугаалаарга, культураны хөгжүдериниге акша-төгерик негеттинип турар. Күрүениң берип турар акшазы үүгелаа чедиишпес. Ынчангаш рынок негелдерининге кызагдаттырган Чөөн-Хемчик кожуунун культура киллизи чаңгыс чер-чурттугларындан, байшыырак коммерсантылардан, фирмалардан, бүдүрүлге, албан организация черлериниден диленип келген. Ол база бурунгу тыва чоннуң чаагай чаңчылы-дыр. Чөөн-хемчикчилер бир-ле дугаар найысылал Кызылга чаагай үзелдиг, буянныг херекти кылып келгенин ТР-ниң Чазаа, Культура, кино болгаш туризм яамызы хөрекке албайн барган хевирлиг. Ынчаг республика чергелиг культура ажылын, хемчегларни удуртукчуларының хайгааралга алган турары күзенчиг.

Көрүкчүлер залынче кирер черниң бетинде хос, улуг өрээл-залга чөөн-хемчикчилер делгелгелерни организастап, аъш-чем аймаан салып делгээн. Чамдык кижилер тыва тараа, далганы чип, сүттүг шайны ижип-даа тургулаар. Өскелер «Тыва чоннуң эртиези — хөөмей», «Кожуунуң ус-шеверлери», «Культура бажыңнарында», «Буян-Бадырты Монгуш аттыг Чаданаанаың чурт-шинчилел музейи», «Чогаалчыларывыс, бот-тывынгыр артистеривис» деп чуруктардыг стендилерни, альбомнарны делгеп салган, аскан. Ында көрүксенчиг, сонуурганчыг чүвелер-ле хөй. «Кожуунуң культура киллизиниң ажылчорудулгазы» деп стендиде ангы-зыны чылдарда культура киллистерни эргелекчилеп чораан Лиспей Ооржактың, Лавый Идам-Сүрүнүң, Саар-оол Монгуштуң, Зинаида Доңгактың, Аорина Ондарның, Алдын-оол Монгуштуң, Николай Ооржактың, Зоя Балчырактың хөрек чуруктары-биле допчу-намдарларын бижээн. Ол ышкаш «Бот-тывынгыр композиторлар» деп стендиде Бобааның Маадыр-оолдуң, Анатолий Монгуштуң, Мерген-Херел Монгуштуң, Борис Сайынның дугайында чуруктары, намдары-биле кылганы солун. Ол ышкаш ук чер чурттуг чогаадчылар Кенин-Лопсан Монгуш, Олег Сувакпит, Василий Монгуш, Чылгычы Ондар, Көжеллей Монгуш болгаш өскелерни-даа база утпаан. Ынчалза-даа оларның марафонга киришпейн барганы хомуданчыг.

Ачы-дуза көргүзериниң марафонун Чөөн-Хемчик кожуунун культура киллизиниң эргелекчизи Зоя Кертик-ооловна Балчырак бодунун чылыг сөстери-биле эгелээн. Оон чугаазы-биле алырга, кожуунуң культура ажылдаачылары 1991 чылдан бээр «Культура-95», «Национал культураны хөгжүдери», «Хостуг үе-93» деп программаны боттандырар дээш ажылдап келген. Рынок негелдезин ёзугаар орулгалыг ажылдаар сорулга-биле төлевирлиг «Байырлалдар залын», Буян-Бадырты Монгуш аттыг Виктория Куулар удуртканы чурт-шинчилел музейин ажыктан. Ол ышкаш киллис дузалал ажыл-агыйын тургускан. 30 гектар шөлдүг, 20 хире хой, өшкүлүг болуп турар. Оон ынай «Суй белек», «Хуулгаазын хөлдер», «Чадананың чадаганы» дээр төптер, каттыжыышкыннар тургустунар болгаш ажылдап турар. Сураглыг кижилерге тураскаадып культура бажыңнарын Хөндергейде Манчакай Сат, Бажын-Алаакта «Ырлаар Маадыр-оол», Чыргакыда Ак-оол Кара-Сал аттыг кылдыр адаан. Келир чылын Шеми Культура бажыңын чогаалчы Александр Тамбы-Сүрүнүң ады-биле адаарын планнап турар. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик кожуунда культура ажылдарында чедиишкиннер бар-даа болза, чедир кылыр ажылдарын барын, чондан ачы-дуза дилеп келгенин чугаазынга делгеренгей айыткан.

Байырлал марафону чөөн-хемчикчилериниң ыры-шоору, танцы-самы, «Челээш», «Азия төвү» ансамбльдериниң, «Салгал» рок-бөлүктүң, сураглыг ыраажыларның, хоочуннарының күүселделери-биле эгелээн болгаш төнген. Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыдының оралакчызы Светлана Шурышева Чөөн-Хемчик кожуунга ажылдап чораан болгаш оон депшээнин чугаалааш, культура одаанга хереглээр 800 мың рубльдин аппаратуразын яамының мурнундан, боду хууда 100 мың рубльдн бергенин чонга дыныаткан. 13 чыл дургузунда сайыттап чораан Матпа Хомушку, сураглыг цирк артизи Владимир Оскал-оол. Тываның улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондар, РФ-тиң алдарлыг артизи Надежда Куулар сактыышкын чугааларын чугаалап, ырлап-шоорлап турган, эвээш эвес түүнүг акшаларны салган. Концерт үеэзинде, марафон болуп турда, сценаже 74 харлыг, Шеми чурттуг Серенмаа Айыжы үүнүп келгеш, «Агитатор» деп улустуң ырызын бадырган, чоннуң бодунун өткүт, хоюг үүү-биле кайгаткан. Оон кадында оон уруу амгы үеде культура яамызында ажылдап турар ыраажы Зоя Айыжы, оглу Шамбалыг суурда арат-ажыл-агыйлыг ыраажы, хөжүмчү Михаил Айыжы ырлавышаан, тус-туста, акша дузаламчызын шыдаар шаазациязы» деп ат-биле октябрь 28-те биске бүрүткеткен. Ынчап кээрге республика чергелиг 4 политиктиг партия болгаш шимчээшкин бар-дыр —ол «Хостуг Тыва», улусчу нам, коммунистер организациязы, социалистиг партияның Тыва организациязы. Олар боттарының кандидаттарының дамзызын тургузар —хоойлу ёзугаар 7 кижи чедир. Соңгукчулар бүдүн дамзы дээш бадылаар. Партия азы шимчээшкинден кандидат 1 хуу—1720 соңгукчунуң адын салдырар. Ол дамзыны хынаап, Дээди Хурал депутадынга кандидаттың шынзылгазын бээр бис. Партиялар соңгукчуларның ат салыышкынын ноябрь 8-ке чедир киирер. Чижек санаашкын-биле соңгулдага тиилеп аар ужурлуг кандидат 9 мың бадылаашкынны алган турар ужурлуг.

— Бистиң республикага Дээди Хуралче соңгулда-биле чергелештир тус чер чагырганларының дарганнары —бөлүүнү-биле— чагырыкчыларны база соңгуур ужурлуг чүве-дир. Маңаа база тайылбыр берзе эки боор, Сергей Степанович.

— Тус чер бот-башкарылгазының чагырыкчызы кылдыр 21 хар четкен ТР-ниң хамаатызы соңгудуп болур. Бир чагырыкчы ийи хуусаадан эрттир соңгутпас. Ол 4 чыл иштинде соңгудар. 50 кижилиг бичe санныг коллективтер чагырыкчыга кандидатты депшидип болур. Маңаа база альтернатива албан турар, 2 кижилен эвээш эвес, Соңгулага тиилээни чагырыкчылаар. Кандидаттар хол үжүү чыып турбас, үүгле хуралдың протоколун дужаар. Кандидаттың бүрүткели соңгулдага чедир 20 хонук бурунгаар болур.

— Тус чер дээрге кожуун; арбан, суму, хоорай, суур болгай. Бо билиишкиннер бисте катап эглип турар болганда, үүл ол дээрзин номчукчуларга чугаалап бээри артык эвес ышкаш...

— Кожуун дээрге, биллдингир, район болгай. Суму дээрге суур, а арбан дээрге аңгы турар малчын коданнар, бригадалар-дыр. Кызыл хоорайга чагырыкчыны база соңгуур кылдыр көрген. Ону улус билир боор.

— Кандыг таварылгада кайы-бир округка соңгулданы болбаан деп санаарыл?

—Бир эвес соңгукчулар 25 хуузундан эвээш келгенде база соңгулда түүнелдерни мегелеп чоруткан таварылгада соңгулда күш чок болур.

— Соңгуллалар кончуг кызыы үеде чоруттунуп турардыр. Бир эвес кижиниң кандыызын эки билип албайн, улус ону шын эвес соңгупкан болза, ол кижиге идегели оскундурганда, ону депутадынан дедир кыйгыртып болур бе?

— Ол дугайында аңгы хоойлу турар. Дедир тыртар механизм дөмей-ле тургустунар ужурлуг.

— Соңгукчуларга чүүү чугаалаар силер?

— Бо чаартылгалыг соңгулдаларны деткинрин күзээр-дир мен. Декабрь 12-де соңгукчу бүрүзү участогунга кээп, ийелкейлиг болуру күзенчиг. Дээди Хуралдың кандыг болуру соңгукчуларның боттарынган хамааржыр.

Надежда ЭРГЕП
чугаалашкан.

СЕМИНАР-ХУРАЛ

Эрзин кожуун Советтиниң болгаш чагырганының организастааны-биле кожуунуң суму Советтериниң, чагырганларының, сумуларда тургустунган соңгулда участоктарының комиссияларының даргалары-биле семинар-хуралды Эрзин суурга организастап эрттирген.

Семинар-хуралга кожуун чагырганының даргазы К. А. Моң бо чылдың декабрь 12-де болур соңгулдаар дугайында чугаалаваш, Тыва Республиканың Дээди Советиниң комитет даргазы, улус депутады Николай Алдын-оолович Ондарга сөс берген.

Ол бодунун чугаазының эгезинде Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының ээлчег чок үеэрби дөрткү сессиязының эрткенин, оон Тыва Республиканың чаа Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алганын, оон иштинде чамдык онзагай кирип турар үүлдериниге доктаап, тайылбырлап чугаалаан. Тываның төөгүзүнге 1993 чылдың октябрь 21—база бир төөгүлүг хүн боор кирер дээрзинге ол доктааган. Оон өске-даа үүлдерге доктаап, тайылбырлаан.

Оон соонда Россия Федерациязының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынче депутаттар депшидилгези, кожуун болгаш суму чагырганларының даргаларының соңгулдаларын база Россия Федерациязының Конституция төлевилелиниг референдумну эрттирериниң дугайында чыылганнарга делгеренгейн-биле тайылбырлап чугаалаан.

Семинар-хуралдың киржикчилери бо чылдың декабрь 12-де болур соңгулдалар талазы-биле боттарынга билдирмес хөй санныг айтырыгларны салгылаанар. Ол талазы-биле салдынган айтырыгларны тодаргай болгаш долу харыыларны алгылаанар.

Николай ДАЖИНМАЙ.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Ноябрь 3. Эрги сан-биле 19, среда, Уран-Хөл сылдыстыг (Меркурий), бир ак меңгилиг, от олуттуг, сарыг күске хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хиреліг хүн. Хаанга, сайыттарга кирер, бижик тудар, өргүүр, өг тигер, бажың тудар, ырак-узак оруктарже аттаныр, ынчалза-даа хөөржүдүлге кылбас, уруг-дарыг айтырып дилевес, мал чарывас хүн.

Ноябрь 4. Эрги сан-биле 20, четверг, Эдирээ-Хыйырак сылдыстыг (Юпитер), 9 кызыл меңгилиг, довурак олуттуг, сарыгызмаар ижек хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эң эки хүн. Амгы үениң садыг-саарылгазынга таарымчалыг, ырак-узак орук үүнүп, хөөржүдүлге кылып, келип айтырарынга, дой кылырынга эки хүн.

Ноябрь 5. Эрги сан-биле 21, пятница, Кожуг-Сарыг азы Шолбан сылдыстыг (Венера), 8 ак меңгилиг, демир олуттуг, кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эки хүн. Бо хүн келин айтырып, куда-дой эрттирбес, а өске кадыг-даа ажыл-үүлүн бүдүрүп, ырак-узак орук үүнүп болур хүн.

Ноябрь 6. Эрги сан-биле 22, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, октаргай олуттуг, аксымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлы арай хиреліг хүн. Бо хүн эртемге өөренир, октаргай шинчилел өөренир, тараа тарыыр-даа бол, төре аралчаан кижи ажаавас, чевег-хөөр эргивес, куда-дой кылбас, ырак оруктарже чорбас хүн. Аргажок болдунмас үүлдерни бүдүрер азы ырак-узак чоруур апарза, тоолай шагын ажыглаза эки, кежээ 5 шак 40 минута аразында кылып болур.

КИНО

НОЯБРЬ 3-те

«НАЙЫРАЛ»: «Бурунгунун тоожузу» 9.30, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Ховар уксаа» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Талдар кудумчузунда шулбустар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Афганчы» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 35 мультфильмнер чыындызы 9.00 шактта: «Нянлэя дайыны» 10.10, 12.00, 13.50, 15.40, 17.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА. «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политик-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; өчүлга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганың, медээлерниң костуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.